

YENİ BİLGİ VE BELGELER İŞIĞINDA TRABZON'DA 1912 SEÇİMLERİ*

*Volkan AKSOY**

ÖZ

Türk siyasi tarihinin en önemli dönüm noktalarından birisi 1876 yılında Meşrutiyet'in ilan edilerek meclisli bir sisteme geçilmesidir. Ancak bu meclisin çalışma süresi çok kısa olmuş ve 1878 yılının şubatında padişah II. Abdülhamid tarafından kapatılmıştır. Meclisin tekrar işlerlik kazanabilmesi ancak otuz yıl sonra gerçekleşmiş ve 1908 yılında meclis yeniden açılmıştır. 23 Temmuz 1908 tarihiyle başlayan dönemin bir önceki meclis denemesinden en önemli farkı, siyasi partilerin kurulması ve seçimlerde yer almasıdır. Bu amaçla ilk seçimler 1908,, ikincisi ise 1912 yılında yapılmıştır. Özellikle 1912 seçimleri yapılaş şekli ve tartışmalarıyla bugün de güncelliğini korumaktadır. Bu çalışma, 1912 seçimleri sürecinde Trabzon'da meydana gelen gelişmelerle bu süreçte İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf fırkaları arasında yaşanan mücadeleleri ele almakta ve incelemektedir. Bundan amaç, bir taşra vilayeti olan Trabzon'daki seçim sürecini izleyerek elde edilecek verilerle, önemli siyasi sonuçlara neden olan 1912 genel seçimlerine dair yapılacak değerlendirmelere katkı sağlamaktır.

Anahtar Sözcükler: Trabzon Vilayeti, Seçim, Mebus, İttihat ve Terakki, Hürriyet ve İtilaf

THE 1912 ELECTIONS IN TRABZON IN THE LIGHT OF NEW FINDINGS AND DOCUMENTS

ABSTRACT

With the proclamation of the constitutional monarchy in 1876, converting to parliamentary system was regarded as one of the momentous milestones in the history of Turkish politics. However, working period of this parliament was relatively short and it was ended by the authority of Abdulhamid II in 1878. Almost 30 years later, the parliament was re-opened in 1908. Setting up political parties and elections were the most significant difference between the former and the latter period, which was launched on July 23, 1908. Thus, the first elections were held in 1908 and the second in 1912. Especially, the 1912 elections have still aroused interest in terms of the execution of the elections and debates at the time. Therefore, based on the documents gathered from the political parties "Union and Progress" (İttihat ve

* Gönderim tarihi: 20.04.2017. Kabul tarihi: 20.08.2017.

* Yrd. Doç. Dr., KTÜ Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü, TRABZON. v_aksoy@ktu.edu.tr
ORCID:0000-0001-6725-8012

Bu makale 2014 yılında tarafımdan yapılan "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Terakki fırkası) and "Freedom and Accord" (Hürriyet ve İtilaf fırkası), and their media organs, the current study examined the concerning incidents in Trabzon during the 1912 elections. In this way, the incidents were investigated in Trabzon which was considered as a provincial city, and hence, it is also considered that the findings will contribute to interpret the 1912 general elections.

Keywords: Trabzon province, election, parliament, the party of Union and Progress, the party of Freedom and Accord

Giriş

Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyılın sonlarından itibaren kendisini göstermeye başlayan zayıflama emareleri, giderek daha fazla alanda etkisini göstermiştir. Bu nedenle devlet; askeri, mali, idari, siyasi, adli ve sosyal alanlarda bir takım yeniliklere yönelmeyi zorunlu görmüştür. Özellikle 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında girişilen yenileşme faaliyetleri Tanzimat ve Islahat Fermanı gibi düzenlemeleri ortaya çıkarırken Yeni Osmanlılar ya da Jön Türkler denilen bir aydın muhalefetin doğmasına da zemin hazırlamıştır. Söz konusu aydın muhalefetin temsilcilerinin temel amacı, devleti ayakta tutabilmek için anayasa çerçevesinde seçimle belirlenecek bir meclisin açılması ve iktidara ortak olmasıdır. Böylece Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan her kesimden temsilciler meclise girebilecek ve yönetime katılabilme hakkına sahip olacaktı. Sonuçta bu katılım, devletten ayrılmak isteyen azınlıkları da teskin edecek, dış güçlerin iç işlerimize müdahalesini engelleyerek ve devletin birlikteliğini sağlamlaştıracaktı.

Yukarıda bahsedilen amaçlar etrafında, aralarında Ziya Paşa, Namık Kemal, Şinasi, Ebuzziya Tevfik, Suavi, Mithat Paşa gibi önde gelen fikir ve devlet adamlarının yer aldığı Yeni/Genç Osmanlılar adıyla anılan grubun, devletin işleyişinin daha verimli hale getirileceği düşüncesinden hareketle yayın ve propaganda faaliyetlerinin de kullanılmasıyla 1876 yılında ilk anayasal düzenleme gerçekleştirilmiştir. Kanun-ı Esasi adı verilen bu düzenlemeyle birlikte idarede seçimle gelen bir meclisin oluşturulması da kararlaştırılmış ve 1877 tarihinde ilk Osmanlı Meclisi görevine başlamıştır.¹

¹ Gerçi Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan insanların seçim olgusuna yabancı olmadıkları söylenebilir. Zira Kanun-i Esasi'den önce II. Mahmut döneminde kurulan muhtarlık teşkilatı için seçim yapılması, 1842 yılında oluşturulan "kaza" idari birimine müdürlerin yörelin ileri gelenlerince seçilmesi, Muhasıllık Meclisleri ve 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi gereğince oluşturulan Vilayet İdare Meclisleri, Osmanlı Devletinde parlamenter sisteme geçişin alt yapısını hazırladığı gibi adı geçen meclislere yerel halktan seçimle üye almaları neticesi vatandaş, bir "seçim" olgusuna da hazırlamıştır. Her ne kadar bu seçimin oy vericileri sınırlı kalmış olsa bile toplumun bir tecrübe kazanmasına vesile olmuştur. Söz konusu meclisler, yapıları ve yönetimde meydana gelen gelişmeler hakkında geniş bilgi için bkz. Musa Çadırcı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C: 1, İletişim Yayınevi, İstanbul 1985, s.

Ancak bu ilk Meşrutiyetin ömrü kısa olmuş, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası meclis feshedilmiştir. Dolayısıyla kuramsal olarak da olsa çağdaş anlamda siyasal hayata geçiş ve partilerin içerisinde yer aldığı bir seçim süreci ancak II. Meşrutiyet Dönemi'nden sonra kurulabilmiştir. Çünkü ilk kez geniş halk kesimleri meclise temsilci göndermek için sandık başına getirilmiştir.²

II. Meşrutiyet'in ilanı ve anayasaya yeniden işlerlik kazandırılması neticesi meclisin açılması zorunluluk haline gelmiştir. Bunun için öncelikli olarak bir seçim kanunu hazırlanmıştır. Dolayısıyla II. Meşrutiyet seçimlerinin yasal dayanağını 2 Ağustos 1908 tarihli ve 83 maddelik "İntihabat-ı Mebusan Kanunu" oluşturmaktadır. Kanuna göre, seçim iki dereceli olacaktır. Müntahib-i evveller (birinci seçmen), önce mebusları seçecek olan müntahib-i sânileri (ikinci seçmen), müntahib-i sâniler de mebusları seçecektir. Diğer taraftan sancaklardan seçilecek mebus sayısı, hükûmetin seçim kararı almasından ve bu kararın mülki ve yerel yöneticilere iletilmesinden sonra hazırlanacak nüfus defterlerine göre belirlenecektir. Nüfus defterleri mahalle ve köy düzeyinde hazırlanırken defterlerin hazırlanmasına köyün/mahallenin din başkanlarının (imam, papaz, haham) yanı sıra muhtar ve bölgenin ileri gelenlerinden 2-3 kişi de yardım edecektir. Köy ve mahallelerde hazırlanan listeler kaza merkezine gelmeye başlayınca, belediye reisinin başkanlığında, belediye meclis üyeleri arasından seçilenlerden oluşan "Heyet-i Teftişîye" kurulacaktır. Bu kurul kazada seçim işlemlerini yürütmek ve denetlemekle görevlidir. Ayrıca nahiyelerde de seçimlerin kurallara uygun yapılabilmesini sağlamak için nahiyelere kurayla belirlenen görevliler gönderebilecektir. Seçim dairesinde oy verme işlemi bittikten sonra sandık kurulunca sandık açılacak ve oy kullanan seçmenlerin sayısı ile sandıktan çıkan oy sayısı karşılaştırılacaktır. Gerekli eşitlik sağlandıktan sonra sayım işine geçilecekti. Her ikinci seçmen adayının aldığı oy tek tek incelenecek ve en çok oy alanlar belirlenecekti. Bunların adına bir mazbata düzenlenecek ve kaza teftiş heyetine gönderilecekti. Ardından gerekli incelemeler yapıldıktan sonra, heyet, mebus seçiminin nerede ve ne zaman yapılacağını bildirecek ve ikinci seçmenlere mebus aday listesini ve kullanacakları oy pusulasını verecekti. Mebus seçimleri ise kaza merkezlerinde, belirlenen gün ve saatte, ikinci seçmenlerin onda sekizinin hazır bulunmasıyla yapılacaktır. Padişahın sağlığına dua edildikten sonra oy verme işlemine başlanacaktır. Kullanılan oylar Heyet-i Teftişîye'nin huzurunda açık ve yüksek sesle okunarak sayılacaktır. Kazalardan gelen sonuçlar sancak

210-230; İlber Ortaylı, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C: 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 231-244.

² Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*, İmge Kitabevi, Ankara 2007, s. 13-14.

merkezinde toplanarak mebus seçilenler belirlenecekti.³

Yukarıda belirtilen kanun dairesinde 1908 Eylül-Kasım tarihinde yapılan ilk seçimleri, dönemin “kahramanı” olarak görülen İttihat ve Terakki Cemiyeti yerel unsurlarla yaptığı işbirliğinin de katkısıyla, sınırlı bir muhalefet etkisine sahip olan Ahrar Fırkası karşısında kazanmıştır. Ancak ilerleyen süreçte yaşanan siyasi, idari ve ekonomik krizler İttihat ve Terakki’ye karşı olan muhalefeti artırmıştır. Diğer taraftan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin iktidarı doğrudan ele almaması ve perde arkasından “merkez-i umumi” vasıtasıyla hükûmetlere karışması siyasi çevrelerde hoşnutsuzluğu üst seviyeye çıkarmıştır. 16 Aralık 1911 tarihine gelindiğinde Meclis-i Mebusan’da başlatılan ve padişahın konumunu yeniden güçlendirmeye yönelik meclisi feshetme yetkisini içeren Kanun-ı Esasi’nin 35. maddesinin değiştirilmesi görüşmeleri,⁴ gerçekte bir anayasa sorununun çözülmesi isteğinden çok, İttihat ve Terakki’nin yeniden meclisin feshi yolunu açma girişimiydi. İç isyanlar, Trablusgarp Savaşı, sokakta gazetecilerin öldürülmesi, Cemiyet-i Hafiyeye olayı ve Hizb-i Cedit bölünmesiyle yıpranan İttihat ve Terakki, 21 Kasım 1911 tarihinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın kurulmasıyla Mecliste de ciddi muhalefet bloğuyla karşılaşmış ve 11 Aralıkta yapılan İstanbul ara seçimlerinde⁵ muhalefete karşı yenilgiye uğramıştı. Dolayısıyla İttihat ve

³ Her 50.000 erkek nüfus için bir mebus seçilecekti. Erkek nüfusu 50.000’den aşağı olan yerler de bir mebus çıkarılabilecekti. 50.000’den daha yukarı olan yerler ise 125.000’e kadar iki; 175.000’e kadar üç ve 225.000’e kadar olan yerlerden de dört mebus seçilecekti. Bu miktardan fazla olan yerlerin bu orana göre mebus sayısı arttırılacaktı. Birinci ve ikinci seçmen olabilmenin şartlarında ise 25 yaşını bitirmiş olmak, yabancı bir devletin hizmetinde bulunmamak, Osmanlı vatandaşı olmak, medeni haklardan yoksun bulunmamak, iflas edenlerin yeniden itibarını kazanmış olması ve doğrudan doğruya devlete az çok vergi vermek gibi ortak şartlar mevcuttu. Mebus olabilmek içinse farklı olarak 30 yaşını bitirmiş olmak, Türkçe bilmek, devlet memurlarının seçildikleri takdirde memuriyetten ayrılmış olması şeklinde şartlar bulunmaktaydı. Birinci ve ikinci seçmen ile mebus olabilme şartları ve seçimlerin yapılışı hakkında geniş bilgi için bkz. Demir, *a.g.e.*, s. 49-55; İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, TBMM Vakfı, Ankara 1997, s. 243-249; Cezmi Eraslan-Kenan Olgun, *Osmanlı Devleti’nde Meşrutiyet ve Parlamento*, 3F Yayınevi, İstanbul 2006, s. 70-72; Kenan Olgun, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı’nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, ATAM, Ankara 2008, s. 56-62.

⁴ Bu görüşmeler için bkz. *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre:1, İçtima Sene:4, C: 2, 3 Kanunuevvel 1327/16 Aralık 1911, s. 201-216; Olgun, *a.g.e.*, s. 339-389.

⁵ Hariciye Nazırı Rıfat Paşa’nın Paris Büyükelçiliğine atanmasıyla meydana gelen mebus boşluğunu doldurmak için İstanbul’da 11 Aralık 1911 yılında bir seçim yapılmıştır. Bu seçimlere Memduh Hürriyet Bey İttihatçıların adayı olarak girerken, Tunuslu Hayrettin Paşa’nın oğlu Tahir Hayrettin Bey ve İtilafçıların adayı olarak girmiş ve 195’e 196 olmak üzere bir oy farkla mebus seçilmiştir. Bu sonuçlar, Hürriyet ve İtilaf Partisi’nin büyük bir zaferi olarak görülmüş ve İttihatçıların devrinin biterek yerine yeni bir kuruluşun geçeceği bir gelişme olarak algılanmıştır. Ancak bu sonuç, durumun farkında olan İttihatçıların derhal harekete geçmelerine sebep olmuş, 35. madde değişikliği meclisi dağıtmak için bir araç olarak kullanılmış ve 1912 yılında yapılacak seçimlere bu çekişme ortamında girilmiştir.

Terakki, İtilafçılara ülke çapında daha fazla teşkilat-lanma fırsatı tanımamak için meclisi feshettirip seçimlere giderek muhalefetsiz yeni bir meclis oluşumunu amaçladı. Kıyasıya iktidar mücadelesi içerisinde geçen ve yasa dışı uygulamalar yapıldığı öne sürülen bu seçimler, tarihimize “sopalı seçimler” olarak geçmiştir.⁶ Ülkenin hemen her yöresinde büyük siyasi çekişmeler yaşanan bu seçimin İstanbul ve Makedonya merkezli rekabeti hakkında daha çok yayın yapılmıştır. Özellikle Anadolu’da meydana gelen gelişmelerin gün yüzüne çıkarılması, 1912 seçimlerini daha bütüncül değerlendirebilmemize imkân sağlayacaktır.

İttihatçı-İtilafçı Çekişmesi

Bahsi geçen amaçlar etrafında incelemeye çalıştığımız vilayet Trabzon’dur. İlk olarak 1912 seçimlerinde, Trabzon’da İttihat ve Terakki’ye karşı muhalefetin, 1908 seçimlerine⁷ göre daha organize ve daha yoğun olduğunu söylemek mümkündür.⁸ Trabzon mebusu Mahmud Mazhar Bey, Hürriyet ve İtilaf Fırkasının⁹ Meclis-i Mebusundaki ilk yönetim kurulu üyesi

Bkz. Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki (1908-1914), Kaynak Yayınları, İstanbul 2010, s. 128-129; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Yayınevi, Ankara 2006, s. 287-288; Tark Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi*, C: 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 302-303; Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 113-126. Osmanlı Devleti’nde 1908-1912 arası dönemde yapılan ara seçimler hakkında ayrıca bkz. Kenan Olgun, “Osmanlı Meclis-i Mebusanı’nda Ara Seçimler (1908-1912 Dönemi)”, *ATAM Dergisi*, S: 82, s. 1-24.

⁶ Kudret Emiroğlu, “Trabzon’da Sopalı Seçimler-1912” *Tarih ve Toplum*, C: 17, S: 97, 1992, s. 41; Tark Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler-İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C: 3, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 209.

⁷ Türk siyasi tarihindeki ilk çok partili seçim bu tarihte yapılmıştır. Seçime İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ahrar Fırkası katılmıştır. Ancak adı geçen ikinci parti, zamanın da kısıtlılığı sebebiyle İstanbul dışında fazla organize olamamış, seçim İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin başarısıyla son bulmuştur. Söz konusu seçimler, Eylül ayından itibaren Aralık’a kadar sürmüştür. 1908 seçimleri hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Ö. Alkan, “1908 Seçimleri ya da 1324 İntihabı”, *Tarik Zafer Tunaya Anısına Yadigâr-ı Meşrutiyet*, Haz. Mehmet Ö. Alkan, Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2010, s. 93-116; Demir *a.g.e.*, s. 43-161; Olgun, *a.g.e.*, s. 55-68.

⁸ Trabzon’da yapılan 1908 seçimleri hakkında geniş bilgi için bkz. Rahmi Çiçek, “Feyz Gazetesine Göre Trabzon’da 1908 Seçimleri”, *Akademik Yorum*, No: 2, 1992, s. 42-44.

⁹ 21 Kasım 1911 tarihinde İttihat ve Terakki’ye muhalif olarak Mahir Said, Kemal Mithad, Hüseyin Siret ve Rıza Nur’dan oluşan bir heyetin, dönemin İstanbul valisi Emin Bey’e firkanın kuruluş beyanname ve programını vermesiyle kurulmuştur. Firkanın kuvvetli bir tabana ve tanınmış isimlere dayanması firkaya olan ilgiyi arttırmış, ancak zaman içerisinde İttihat ve Terakki’ye muhalif her düşünce ve kesimden insanın içinde yer aldığı karmaşık bir yapıya bürünmüştür. Adem-i merkezietçi bir anlayışla yola çıkan fırka, ittihad-ı anasır hedefiyle birlikte o zamana kadar kurulamamış olduğunu iddia ettiği hakiki Meşrutiyet’i temin etmeyi amaçlamıştır. Fakat 1912 seçimlerinde yaşanan siyasi kavgalardan sonra gücünü kaybeden Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Ahmet Muhtar Paşa ve akabinde kurulan Kamil Paşa hükümetleri zamanında da varlık gösterememiş ve 23 Ocak 1913 tarihli Babiali

olmuş¹⁰ ve onun şahsında İttihat ve Terakki'ye karşı bir muhalefet oluşmuştur. Ardından Eyüpzade Nuri, Şatırzade Hasan, Muradzade Ali, Zehirzade Zühtü, Yakubzade Tevfik, Hamamizade İhsan, Zehirzade Necati, Kadızade Mustafa ve Emirzade Hâmi imzalarıyla Hürriyet ve İtilaf Fırkasını “biz Trabzonlular mazinin tezahürat-ı mukadderatının bütün o ân-ı kanunperestanesi ile pirayedar (süslü) bir istikbal-i salah ve satvette muvaffakiyât-ı vatanperverâneyi istihlafını sizin teşebbüsât-ı durenîşanenizden (tedbirli, ilerisini düşünen) ve milletimizin de müzaheret-i vâkıfanesinden niyaz ve intizar eyleriz” sözleriyle tebrik eden bir telgraf göndermişlerdir.¹¹

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Trabzon'da teşkilatlanarak varlığını ortaya koyması, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dikkatini Anadolu'nun bu önemli liman kentine çevirmesine sebep olmuştur. Maliye Nazırı Cavid Bey ile İttihat ve Terakki'nin önemli isimlerinden biri olan Naci Bey'in, II. Meşrutiyet'in üçüncü yıldönümünde Trabzon'a gelmeleri,¹² yükselen Hürriyet ve İtilafçı muhalefete karşı bir tür ön alma çabasıydı. Elbette bütün bu gelişmeler, 1912 seçimlerine doğru Trabzon'da siyaset kazanının hızla kaynamasına vesile oldu.

Basın tarafında ise İttihat ve Terakki muhalifliğiyle bütün ülkede yankı uyandıran Şatırzade Hasan Hicabi Bey'in Tarık gazetesi,¹³ Trabzon'da Hürriyet ve İtilafın güçlü sesi konumundaydı.¹⁴ Siyaset yarışının hızlandığı bu dönemde Hasan Hicabi Bey yazılarında, istibdadın yalnız mevkiini değiştirmek derecesinde devam ettiği ve monarşi istibdadından oligarşi istibdadına dönüldüğü üzerinde duruyordu. Bu bağlamda, hâkimiyet-i

Baskınından sonra tamamen dağılmıştır. Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kuruluşu ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Birinci, *a.g.e.*; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi*, s. 294-343; Ziya Şakir, *Hürriyet ve İtilaf Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı, Nasıl Battı*, Haz. Serkan Erdal, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2011; Kurtuluş Kayalı, “Hürriyet ve İtilaf”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C: 5-6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1436-1444.

¹⁰ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi*, s. 295; Birinci, *a.g.e.*, s. 66; Ali Birinci, “Hürriyet ve İtilâf Fırkası”, *Tarih ve Toplum*, C: 7, S: 273, (1987), s. 275.

¹¹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi*, s. 328.

¹² 5 Temmuz 1911 tarihinde Trabzon'a varan heyetin faaliyetleri, karşılaşma ve muhalif tavır takınanların görüşleri hakkında geniş bilgi için bkz. Kudret Emiroğlu, “Maliye Nazırı Cavid Bey'in Trabzon Gezisi (1911)”, *Trabzon*, S: 4, Ankara 1990, s. 53-59; Volkan Aksoy, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2014, s. 93-107.

¹³ Haftada bir defa olmak üzere çıkarılan bu gazetenin imtiyaz sahibi ve mesul müdürü Şatırzade Hasan Hicabi Bey'dir. Gazetenin ilk çıkış tarihi bilinmemekle birlikte ikinci sene 98. sayısında Nisan 1326/1910 tarihinde tesis edildiği bilgisi bulunmaktadır. İttihatçılara muhalefetiyle adını duyurmuş olan gazete Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden (11 Haziran 1913) sonra kapatılmıştır. Bkz. Hüseyin Albayrak, *Trabzon Basın Tarihi*, Ankara 1994, s. 80-82.

¹⁴ Rahmi Çiçek, “Osmanlı Taşra Kenti Trabzon'da Siyaset (1908-1914)”, *Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (8-10 Nisan 1999), İzmir 2000, s. 553.

milliyeyi hakiki sahibi olan millete vermek istediği ve fırkaya mensup kişilerin mebusan programının ruhuna uymak şartıyla rey ve içtihatlarında serbest oldukları gibi hususları savunan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın beyannamesini gazetenin sütunlarına taşımişti.¹⁵ Bu beyannamenin amacının, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve onun uzantılarını baskıcı olmak ve Meşrutiyetin gereklerini yerine getirmemekle suçlarken kendilerinin daha özgürlükçü, eşitlikçi ve demokrat olduklarını ortaya koymaya çalıştığı açıkça görülmekteydi. Tarık, 15 Şubat 1912 tarihli sayısını tümüyle seçim konusuna ayırarak İttihatçılara saldırmakta, yıpratmaya çalışmakta ve yasa dışına çıkmakla suçlamaktaydı. Tarık'a göre, yasa gereği sekiz gün içinde hazırlanması gereken seçmen defterlerinin hazırlanmaması nedeniyle sorumlu mahalle ve köy muhtarlarının cezalandırılmaması, hükûmetin bilerek uyguladığı siyasetin sonucuydu. Köylüler arasında üç buçuk yıldır Meşrutiyetin bir yararının görülmediğinin dillendirildiğini belirten gazeteye göre, bunun sebeplerinin halkın büyük çoğunluğunca bilindiğini vurgulamıştır. Hürriyet ve İtilaf'ın sözcüsü konumundaki Tarık gazetesindeki bu yazı ile İttihatçıların Meşrutiyet kurallarına uymadığı gibi aleyhte propaganda yaptıkları da ima edilmiştir.¹⁶

Seçim yolsuzluklarına yönelik Hürriyet ve İtilafçılar tarafından yapılan iddialardan biri de Trabzon'un seçim şubelerine ayrılması meselesidir. Hürriyet ve İtilafçılara göre seçim şubeleri, Heyet-i Teftişîye'nin de göz yummasıyla, İttihat ve Terakki'nin kazanmasına yönelik olarak oluşturulmuştur. Örnek olarak da Faroz Mahallesi'nin, Ayasofya ve Kavakmeydanı Mahalleleriyle; Tekfurçayır Mahallesi'nin İmaret ve Orta Hisar Mahalleleriyle birleştirilmesi gösterilmiştir.¹⁷ Tarık'ın bu iddialarına,

¹⁵ *Tarık*, No: 87, 17 Teşrînsânî 1327 (30 Kasım 1911).

¹⁶ Emiroğlu, "Trabzon'da Sopalı Seçimler-1912", s. 41-42. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Trabzon'da seçimleri kazanabilmesi için 7000 lira bir paranın gönderildiği iddiası da muhalefet tarafından dile getirilmiştir. Buna karşılık Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın parasının olmadığı, kazanmak için paraya ihtiyaçlarının da olmadığı, çünkü takip ettikleri meslek ve gayenin hak olduğu, bunun için kazanacaklarını ve şüphesi olanların biraz sabrederek sonuçları görmesi istenmiştir. Bkz. *Tarık*, No: 106, 13 Mart 1328 (26 Mart 1912).

¹⁷ Bu suçlamalara yönelik "Trabzon Taksimatına Dair Aldığımız Mektubdur" başlıklı bir yazı Tanin gazetesi tarafından yayınlanmıştır. Yazıyı gönderen, uzun süre Trabzon'da tüccarlık yapmış ve bölgeyi iyi tanıdığını ifade eden Samsunlu Süleyman Faik bin Ahmed isminde bir tüccardır. Süleyman Faik Efendi mektubunda, Tarık ve İkbâl gazetelerinin Heyet-i Teftişîye'ce belirlenen şubeler ve köylerin taksimatını beğenmeyerek bu durumu sütunlarına taşıdıklarını belirtmiştir. Hâlbuki bu şubelendirmenin isabetli olduğunu, özellikle iddia edilen mahalleleri dikkatle araştırmadan geçirdiğinde, Faroz'un batı ve güney sınırlarının Ayasofya ve Kavakmeydan Mahalleleriyle, Tekfurçayır'ın kuzey sınırlarının ise İmaret Mahallesi'yle sınır olduğunu, bu yüzden başka mahallerle irtibatının mümkün olamayacağını ifade etmiştir. Bunu yerinde bulmayanların amaçlarının ise "Trabzon'un mevkiini bilmeyenleri iğfal ve bilâ-tedkik Trabzon'daki intihablar hep yanlış şeylerin semeresidir" diyebilmek olduğunu vurgulamıştır. *Tanin*, No: 1281, 13 Mart 1328 (26 Mart 1912); Rahmi Çiçek, *a.g.m.*, s. 555.

İttihatçıların Trabzon'daki sözcüsü olan Trabzon'da Meşveret gazetesi de bir açıklamayla karşılık vermiş ve Heyet-i Teftişîye'nin kendi kanuni hakları çerçevesinde seçim şubelerini tayin ve ilan ettiğini, Hürriyet ve İtilafçıların beklentilerine uygun hareket etmeyen bu kurulu telgraf ve gazetelerle yaygaraya başladıklarını belirtmiştir. Öyle ki İtilafçıların bu propagandalarına Metropolithane'nin de alet olduğunu ve Patrikhane'ye birçok başvuruda bulduklarını belirten Trabzon'da Meşveret, Metropolithane'nin bu tavrına ihtiyatla yaklaşacaklarını, zira onların seçim işlerine karışma yetkisinin olmadığını belirtmiştir. Gazete, sözlerini şu açıklamalarla bitirmiştir: *“Bu pabuç gürültülerinin vazifesinas ve kanunu rehber ittihaz eden Heyet-i Teftişîye nazarında bir tesiri olamaz. Zira bugün hâkim olan kanundur. Heyet-i Teftişîye şubelerin teşkilatını ittifak-ı ârâ ile yapmış ve hiçbir aza muhalefet göstermemiştir.”*¹⁸

Hürriyet ve İtilaf Fırkasının sözcülüğünü yapan Tarık gazetesinin, İttihatçıları yıpratmak için başvurduğu yollardan biri de İttihat ve Terakki'den istifalara yer vermek,¹⁹ İttihatçı olup da İttihat ve Terakki tarafından adaylıkları kabul edilmeyenlere övgüde bulunmak olmuştur.²⁰ Bu yönde bir söylem Meclis-i İdare Eski Başkâtibi Arif ve Eski Of Kaymakamı Hüseyin Efendiler için de yapılmıştır. Tarık'a göre Arif Bey gibi hamiyetli, tecrübeli ve bilgi sahibi, üstelik İttihat ve Terakkiye mensup şahsın aday gösterilmemesi yanlış bir tutumdur. Onlara göre İttihat ve Terakki Cemiyeti tekeli bir şirket gibidir ve bu şirketin menfaatleri için uygun görülmeyenler çeşitli bahanelerle dışlanmaktadır. Nitekim bu şahıslar hakkında da Trabzon'da Meşveret gazetesinde İtilafçı olduklarına dair yayımlanan yazıların, gazete sahibinin asılsız iddiasından ibaret olduğu vurgulanmıştır.²¹ Yine Trabzon Vilayeti Meclis-i İdare Eski Başkâtibi Zeynanizade Arif Efendi'nin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup, memurluğunda başarılı ve tecrübeli bir isim olmasına rağmen adı geçen cemiyetin adayları arasına alınmamasını, İttihat ve Terakki'nin tekeli anlayışının ürünü olarak

¹⁸ *Trabzon'da Meşveret*, No: 361, 3 Mart 1328 Cumartesi (16 Mart 1912).

¹⁹ Tarık gazetesinde bu istifa haberlerine bir örnek şu şekildedir. Meşrutiyetin ilanını müteakip bir hiss-i vicdani ile dâhil olduğum İTK Cemiyeti'nden aynı his ve vicdan ile istifa eylediğimin muteber ceridenizle ilanı mercudur efendim. Boztepe-i Zir Mahallesi'nden İplikçizade Ahmed. Bkz. *Tarık*, No: 106, 13 Mart 1328 (26 Mart 1912). Gazete ayrıca Vilayete bağlı diğer kaza ve köylerdeki istifalara da yer vermiştir. Bkz. *Tarık*, No: 98, 2 Şubat 1327 (15 Şubat 1911). Giresun'da çıkmakta olan Giresun gazetesi yazarı Mehmet Hamdi de İttihat ve Terakki'den istifa ederek Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na geçenler arasındadır. Onunla birlikte istifa eden 15 kişinin ve ayrıca Keşap Nahiyesinde istifa edenlerin listesi, ismi geçen gazetede yayınlanmıştır. Bkz. *Giresun*, No: 127, 23 Kânunusânî 1327 (5 Şubat 1912).

²⁰ Emiroğlu, “Trabzon'da Sopalı Seçimler-1912”, s. 43.

²¹ *Tarık*, No: 110, 31 Mart 1328 (13 Nisan 1912); Emiroğlu, “Trabzon'da Sopalı Seçimler-1912”, s. 44.

nitelenmiştir.²²

İtilafçıların Tarık gazetesi üzerinden yürüttüğü İttihatçı karşıtlığı propagandasına, Trabzon'da Meşveret gazetesi de karşılık vermiştir. Her iki tarafın da mensubu oldukları anlayış tarafından aday yapılmadıkları için kırılgan ve küskün olduklarını düşündükleri şahıslar üzerinden yürüttükleri bu itibarsızlaştırma propagandalarına konu olanlardan biri de Dervişzade Rıfat Bey olmuştur. Önce Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nda yer alırken buradan istifa ederek İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne geçen Dervişzade Rıfat hakkındaki spekülasyonlara şu cevabı vermiştir:²³

“Bir memlekette yaşayan milletin o memleketin saadetiyle mesut, inkırazıyla müteessir olacağı tabiidir. Meşrutiyet-i idarenin idare-i mülk hususunda tabiatıyla meydana çıkardığı fark-ı siyasiyeden birine intisab ile bir kitle hâlinde çalışmak lüzumunu hissetmekle beraber, bazı hemşehrilerimin vuku bulan ısrarı üzerine mahiyeti pek de anlaşılacak bir şey olmayan Hürriyet ve İtilaf Fırkasına hataen kaydedilmişim. Fırka hayatına dâhil olmakla hakikat hususunda tezayüd eden hiss-i mahsusum mezkûr firkadan devlet ve milletin bekasını, saadet ve selametini temin edebilecek bir mevcudiyet ve esas teşkilatında bir intizam bulunmadığını anlamış olmakla mecburiyet-i vicdaniyem mezkûr firkadan istifa ile hürriyeti istihsal ve muhafaza eden İttihat ve Terakki Cemiyet-i muhteremesine dâhil olduğumu ilan eylerim.”

İtilafçıları milletin kurtuluşunu sağlayabilecek esaslardan yoksun olmakla suçlayan ve Trabzon'da Meşveret gazetesi sütunlarına yansıyan açıklamalar, Dervişzade Rıfat Bey'in beyanatıyla sınırlı kalmamış, itibarsızlaştırma ve cemiyet içinde ayrışma yaratma çabaları başka birçok kişinin ifadesiyle devam etmiştir.²⁴ Söz konusu gazetede Hürriyet ve İtilaf Fırkasına yönelik eleştirilerden biri de Karagöz ve Hacivat benzetmesi üzerinden yürütülmüştür. Karagöz ve Hacivat'ın üslubu kullanılarak kaleme alınan bir yazıda İttihat ve Terakki ve programı övülmüş; buna karşın İtilafçıların mevcut programı ile alay edilerek bir an önce yeni bir program oluşturmaları gerektiği vurgulanmıştır.²⁵

²² Emiroğlu, “Trabzon'da Sopalı Seçimler-1912”, s. 44.

²³ Bir çelişkili mesele de Demircizade İsmail Efendi üzerinde yaşanmıştır. Bu kişi eniştesi Hafız Mustafa Ruhi aracılığıyla Meşveret gazetesinde bir beyanat yayımlatarak Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafından müntehib-i sani namzedi gösterileceğine dair malumatı olmadığını yemin ile ifade ederek böyle bir şeyi kabul etmeyeceğini belirtmiştir. Hürriyet ve İtilafçılara göre ise Demircizade İsmail Efendi kendilerinin müntehib-i sani adaylarıdır. Bu olay ve Dervişzade Rıfat meselesi için bkz. *Trabzon'da Meşveret*, No: 362, 7 Mart 1328 (21 Mart 1912).

²⁴ Trabzon'da Meşveret gazetesinde bu şekilde şahıs istifalarına yönelik haberler yer aldığı gibi teşkilat olarak istifa eden örnekler de görmek mümkündür. Bkz. *Trabzon'da Meşveret*, No: 366, 21 Mart 1328 (3 Nisan 1912).

²⁵ *Trabzon'da Meşveret*, No: 360, 29 Şubat 1327 (13 Mart 1912).

İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne taraf olanların rakiplerine yönelik eleştirileri bu kadarla sınırlı kalmamıştır. Hürriyet ve İtilaf Fırkasının müntehib-i sâni adayı göstermek için çeşitli kurnazlık yöntemlerine başvurdukları üzerinde durulmuştur. Kendi cemiyetlerine mensup olsun veya olmasın rast geldikleri her kişiye müracaat ederek; "İttihatçılar milleti, vatani çöküşe sürüklüyor. Yabancıların cemiyeti düşman görmesi buna delildir. Bundan dolayı bunlar ekseriyeti kazanmak için her türlü vasıtaya müracaat ediyorlar. Kendi adamlarını müntehib-i sâni yapmak istiyorlar. Biz ise memleketin selamet ve saadetini sağlamayı vazife edindiğimizden bizim fırkamıza mensup olmayan, fakat memleketin en himmetli ve namuslu kişilerinden müntehib-i sâni'leri seçmenizi tavsiye ederiz" sözleriyle onları kendi taraflarına çekmek istedikleri Trabzon'da Meşveret gazetesi sütunlarına yansımıştır. Öte yandan İtilafçıların aday pusulalarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup olanların isimlerinin olduğu, hâlbuki kendi adaylarından yahut kendi siyasetlerine meyilli kişilerden aday göstermeleri gerektiği, oysa İttihatçı adayları kendi adaylarıymış gibi göstererek seçimlerden ne kadar ümitsiz olduklarını ortaya koydukları vurgulanmıştır. Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti ve mensuplarının bu durumdan neyi hedefledikleri ise şu cümlelerle aktarılmıştır:

"İtilafçıların çevirmek istedikleri rol pek basit olduğundan bu entrikanın altındaki maksadı anlamayacak pek azdır. Lakin muhaliflerin bu oyunu tekrar etmeleri haritayı, pusulayı şaşırdıklarını, maksadı unuttuklarını gösteriyor. Bunların maksadı İttihat ve Terakki Cemiyeti efradı arasında şu suretle bir mühim fesat saçmak ve şahıslar üzerine cemiyette taraftarlık husule getirerek İttihadın müntehib-i sâni'lerine verilecek reyleri parçalamak ve verdikleri pusulalarda isimleri muharrer zevattan kendilerine mensup olanları kazandırmaktır."²⁶

İttihatçılara göre Hürriyet ve İtilaf yöneticileri, seçimleri kazanmak için her türlü gayrimeşru yola başvuracak kadar entrikacı insanlar olduğu gibi nitelikli ve saygın kişilerden aday gösterebilecek toplumsal tabana sahip olmadığı da kamuoyuna sunulmaya çalışılmıştır.

Seçim süreci ilerledikçe tarafların birbirlerine yönelik propaganda faaliyetlerinin şiddetinin de giderek arttığı görülmektedir. İttihatçıların gazetesi olan Trabzon'da Meşveret üzerinden yürüttükleri olumsuz propagandaya İtilafçılar da kendi gazeteleri olan Tarık üzerinden cevap vermeyi sürdürmüşlerdir. İtilafçılar, aday gösterme sürecinde İttihatçılar arasında yaşanan sürtüşme ve küskünlükleri kullanarak kendilerinin kanunlara uyulması noktasında gösterdiği hassasiyeti öne çıkarıp karşı tarafın keyfi uygulamalar yapmak ve partizanca davranmakla suçlayarak kamuoyu

²⁶ Trabzon'da Meşveret, No: 361, 3 Mart 1328 (16 Mart 1912).

nezdinde haklarında güvensiz bir ortam yaratmak istemektedirler. Bu bağlamda İttihatçıların Kanun-ı Esasi'nin 35. maddesini değiştirme çabalarının, muhalefetin günden güne güçlenmesinden kaynaklandığı, dört yıldır iktidarda bulunan İttihatçıların devlet ve millete Malisör, Havran, Girit, Yemen isyanlarıyla, Trablusgarp Savaşı'nı getirmekten başka bir iyilikte bulunmadığı, bakanlıkları, ticareti ve yağlı madenleri paylaşmaktan başka bir şey yapmadıkları, hükûmette bir intizam, ticarete bir rekabet ve gelişme, liman ve yollarda iyileşme sağlayamadıkları vurgulanmıştır. Bu sebeple vatanın saadeti, milletin istirahatı için artık gafil bulunmayarak oyların İttihatçılara değil Hürriyet ve İtilaf'ın adaylarına verilmesi istenmiştir.²⁷ Ayrıca İttihat ve Terakki zorbalıkla suçlanırken, kendilerinin böyle ucuz siyasetlere tenezzül etmeyecekleri de belirtilmiştir. Bununla İttihatçıların olası bir seçim müdahalesinin önü alınmak ve adilane bir idare tesis edecek olanların yalnızca İtilafçılar olduğu seçmenlere anlatılmak istenmiştir. Bu yapılırken de hükûmete düşen görevin bir tarafı tutmak değil, seçimlerin düzenli yapılabilmesini sağlamaktan geçtiği önemle vurgulanmıştır. O dönemin siyasî muhalefet düşüncesinin beklentilerini ve aynı zamanda kaygılarını göstermesi bakımından öne sürülen düşünceler siyasi tarihimiz açısından kayda değerdir.

1912 seçimlerine giren iki partinin temsilcilerinin meydana gelen bir olaya farklı taraflardan nasıl baktıklarını ve siyasî çekişmelerin ne düzeye ulaştığını daha iyi anlamak için verilebilecek bir örnek de Arsin'de Küçükibrahimoğlu Mehmed Ağa ile amcasının oğlu Mehmed Efendinin tutuklanmaları olayıdır. Tarık gazetesi bu tutuklamalara, Hürriyet ve İtilafın propaganda çalışmalarının engellenmesi olarak bakarken, Tanin gazetesi olayı, birtakım mürtecilerin yakalanması olarak görmüştür. Tarık'a göre bu kişiler, Hürriyet ve İtilaf Fırkasının müntehib-i sâni çıkarmasına çalışırken köylülere şeriatçı bildiriler dağıttıklarını ihbar eden bir yazının valiye gönderilmesiyle meydana geldiğini, gerçekte delil bile olamayacak bu yazı üzerine anılan kişilerin hapse atıldıklarını ve yalancı şahitler tutulmak suretiyle haklarında ceza verilerek tutuklandıklarını öne sürmektedir. Yalancı şahitlikte bulunan şahısların ise valinin tehdit ve baskısına maruz kaldığı belirtilmiş ve bu sebeple müsebbiplerin Ceza Kanunu'nun 203. maddesi gereği altı aydan üç seneye kadar ceza ile yargılanması istenmiştir. Bütün bunların amacının, Arsin'i idarî anlamda içine alan Yomra ahalisini İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne meylettirmek ve bu uğurda onlara gözdağı vermek olduğu ifade edilmiştir. Tarık gazetesi olayı bu şekilde aktarırken Tanin ise valinin uyguladığı tedbirler sayesinde birçok vahim, irticai olayın meydana gelmesinin önlendiğini belirtmiştir. Bu kişiler, ahaliyi şeriat talebine kaldırarak köylülere bu hususta muhtıralar bile düzenletmişlerdir.

²⁷ *Tarık*, No: 106, 13 Mart 1328 (26 Mart 1912).

Hürriyet ve İtilaf şubesi, bundan haberdar olarak adı geçenlerin propagandacıları olduklarını beyanla tahliyelerini istemişse de vali bu isteğe itibar etmemiştir.²⁸

Örneklerini verdiğimiz olay ve suçlamalardan anlaşılacağı üzere Trabzon'da çok canlı ve çekişmeli bir siyasî tartışma ortamı meydana gelmiştir. İtilafçı ve İttihatçı olarak ayrılan taraflar, oyları alabilmek ve seçimlerden galip çıkabilmek için her türlü imkânı kullanmışlardır. Dönemin tanıklarından Trabzonlu gazeteci Cevdet Alap da İtilafçıların Emrullah Efendi'nin kiraathanesinde, İttihatçıların da Orta Hisar'da Şükrü Efendi'nin kahvesi ile Uzun Sokak'taki kulüplerinde toplanarak siyasetten konuştuklarını ve tartışmalar yaptıklarını belirterek mekânsal bölünmüşlüğü Trabzon örneğini ortaya koymuştur.²⁹ Bu siyasî çekişme ve birbirini yıpratma girişimleri seçimin sonuna kadar ve şiddetini arttırarak devam ettirmiştir.

Gayrimüslimlerin Seçimlerdeki Durumu

1912 seçimlerinde gayrimüslimlerin durumuna değinmek, bütünlüğün sağlanması açısından önem arz etmektedir. Kasım 1911'de kurulmuş olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, bu seçimler esnasında azınlıkların haklarını en iyi kendisinin savunacağı iddiasındadır. Bu Fırka, İttihatçıların Arap ve Arnavutlara karşı politikalarının yanı sıra Rum, Ermeni ve Bulgarlara karşı yürüttüğü politikaları da eleştirerek bu kesimlerden işbirliği talep etmiştir.³⁰ Rumlar adına siyasî çalışmaları yürüten "Siyasî Cemiyet" isimli teşkilat, Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile işbirliğini arttırmıştır.³¹ Bu amaca yönelik olarak İtilafçılar tarafından Rum Meşrutiyet Kulübü'ne kendilerine katılma teklifinde bulunulmuş, sonuç olarak 13 Ocak 1912 tarihinde, seçimlerin yaklaştığı bir zamanda söz konusu kulüple uzlaşmaya varılmıştır.³²

İttihat ve Terakki Cemiyeti ise Rum Patriği III. Yovakim ile yaptığı görüşmede, mecliste Rumların sandalye sayısının 37 olmasını kabul ederek kilise yetkilerinin sınırlandırılmaması konusunda sözleşmiş, belirli bir miktar Rum kamu ve hükümet görevlisi tayin ederek Aristidi Yorgancıoğlu Paşa'yı

²⁸ Emiroğlu "Trabzon'da Sopalı Seçimler-1912", s. 43; *Tarik*, No: 110, 31 Mart 1328 (13 Nisan 1912).

²⁹ Bkz. Cevdet Alap, *Bir Ömür Bir Şehir*, Haz. Hikmet Aksoy, Trabzon 2011, s. 25.

³⁰ Katerina Boura, "II. Meşrutiyet Döneminde Mebus Seçimleri Rum Mebuslar (1908-1918)", *Toplumsal Tarih*, S: 56, (1998), s. 25.

³¹ Rumlar, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra büyük Yunanistan sınırlarını aşarak, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan Rumları örgütleyecek bir ideal geliştirdiler. Amacı doğudaki nizamın belirleyicisi haline gelebilmektir. Bunu gerçekleştirmek için Athanasios Souliotis-Nikolaïdis ve diplomat arkadaşı İon Dragoumis, "Konstantinoupolis Örgütü" adıyla gizli bir örgüt kurdular. Daha sonra ise bu örgüt adına yasal çerçevede seçim çalışmalarını yürütebilmek için "Siyasî Cemiyet" (Politikos Siloğos) adıyla bir teşkilât meydana getirdiler. Bu teşkilâtın amacı, Meclis-i Mebusan'da mümkün olduğunca Rum'un temsil edilebilmesini sağlamaktır. Boura, *a.g.m.*, s. 22-23.

³² Birinci, *a.g.e.*, s. 149.

Adalet Bakanlığına getirmeyi taahhüt etmiştir. Ancak bu uzlaşi konuları Siyasî Cemiyet'in müdahalesi sonucu istenildiği ölçüde gerçekleşmemiştir.³³ Bu durum, seçim sonrası Rumlara fayda sağlamamış, seçimlerde Rumlar ancak 15 mebus çıkarabilmişlerdir.³⁴

Trabzon'dan Azadamard gazetesine yazılan bir yazıdan alıntı yapan Tanin gazetesi Trabzon'da, gerek Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın gerekse İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin azınlıklarla yaptıkları anlaşmalara yönelik bilgi vermiştir. Yazıda şu hususlar ileri sürülmüştür:³⁵

“Burada Taşnaksutyun Cemiyeti, İttihat Cemiyeti ile teşrik-i faaliyet etmektedir. Hınçakyanlar ve Rumlar, İtilaf Cemiyeti'yle birleşmişlerdir. Sabık mebus Kofidi Efendi'nin taraftarı bulunan Rumlar ise İttihat cemiyetiyle birleşmiş olduklarından, aynı mahalde ikamet eden Rumlar iki fırkaya ayrılmış demektir. İttihat Cemiyeti müntehib-i sâniler cetveline iki Ermeni vaz etmiş, Rumlardan hiçbir kimseyi cetvele dâhil etmemiştir. İtilaf ise müntehib-i sâniler listesine hiçbir Ermeni dâhil etmeyip yalnız dört Rum kaydetmiştir. Fakat muahharen İtilaf Cemiyeti'ne mensup olan Ermenilerin vuku-ı şikâyeti üzerine listeye bir de Ermeni ismi derc edilmiştir.”

Bu seçimlere gidilirken Trabzon'da İttihatçılara yakınlığıyla bilinen Trabzon'da Meşveret gazetesi de Rumlar arasında İttihat ve Terakki'ye desteği arttırabilmek için yayınlar yapmıştır. Örneğin, İzmir'de çıkan Anadolu gazetesinde ismi verilmeyen bir şahsın, Rum matbuatının önemli bir kişisiyle aralarında geçen konuşmaları Trabzon kamuoyuna aktarmıştır. Buna göre gazete müdürü olan Rum vatandaşı, ahvali iyi görmediğini, Yunan Konsolosluğu'nun Rum vatandaşlar arasında İtilafçılara destek olunması yönünde tavsiyelerde bulunduğunu, hâlbuki selametin İttihatçılarla birlikte bulunmakta olduğunu, aksi takdirde bütün gaye ve teşebbüslerimizin hiç şüphesiz ecnebilerin ceplerini doldurmaya hizmet edeceğini, Türkiye'nin parçalanması durumunda büyük lokmayı Yunanistan'ın değil Avrupa'nın yiyeceğini belirtmiştir. Bu alıntıyı yapan Trabzon'da Meşveret gazetesi, benzer durumların Trabzon'da da olduğunu, Yunan Sefareti'nin vilayeti-mizden çıkacak mebuslardan Hürriyet ve İtilaf namına aday gösterilecek Rum mebuslar için iki kişiyi tavsiye ettiğini ifade etmiştir. Bu şahıslardan

³³ Boura, *a.g.m.*, s. 25. İzmir Mebusu Karolide Efendi'ye göre İttihatçılar Rum Mebus sayısını 45'e çıkarmayı vaat etmişlerdir. Bkz. Hasan Taner Kerimoğlu, *İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914*, Libra Yayınevi, İstanbul 2009, s. 120-121.

³⁴ Oysa Rumlar, 1912 seçimlerinde ittifak kurmuş oldukları Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile birlikte seçimlerde başarılı olacaklarına inanıyorlardı. Hürriyet ve İtilafın kurucularından Miralay Sadık Bey'in Rumların yardımıyla İttihat ve Terakki karşısında galibiyetin kaçınılmaz olduğuna dair beyanları da beklentileri yükseltmişti. Bunun sonucu Rumlar tüm ülkede 45 mebus çıkarabileceklerini düşünmekteydiler. Bkz. Kerimoğlu, *a.g.e.*, s. 122-123.

³⁵ *Tanin*, No: 1283, 15 Mart 1328 (28 Mart 1912); Çiçek, “Osmanlı Taşra Kenti Trabzon'da Siyaset (1908-1914)”, s. 553-554.

birinin Yunanistan'da tahsil yaptığını, sonrasında Paris'te Siyasî Mektebe giderek diploma aldığını, ancak Türkçeye pek aşina olmadığını belirtmiş ve ecnebilerin içimizde çevirdikleri fırıldakları hamiyetli vatandaşların dikkatine sunduklarını eklemiştir.³⁶ Görüldüğü üzere Trabzon'daki azınlıklar arasında tam anlamıyla bir beraberlik olduğunu söylemek zordur. Hürriyet ve İtilaf Fırkası müntehib-i sâni listesinde daha fazla Rum bulundurmuş olmasına ve gerek İzmir gerekse Trabzon'daki basında verilen haberlerde görüldüğü üzere Yunan konsolosluğunun da işaret gösterdiği fırka olmasına rağmen, Trabzon'dan seçilecek tek Rum mebus, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakınlığıyla bilinen Matyo Kofidi Efendi olacaktır.³⁷

Seçim Şubeleri ve Tartışmalar

Seçim süreci karşılıklı suçlamalar ve çekişmelerle devam ederken, Trabzon'da Heyet-i Teftişîye'nin belirlemiş olduğu seçim şubeleri ve bu şubelere bağlı mahallelerin listesi açıklanmıştır. Daha önce Hürriyet ve İtilafçıların bazı mahallelerin birleşmesine dair itirazları ise dikkate alınmayarak, seçim bölgeleri Heyet-i Teftişîye'nin kararına göre şekillenmiştir. Eldeki veriler ışığında bu seçim şubeleri ile şubelere bağlı mahalleler şu şekildedir:³⁸

Tablo 1: 1912 Seçimlerinde 7 Şubeye Ayrılan Trabzon ve Mahalleleri ve Bağlı Köy Şubeleri

Birinci Şube	İkinci Şube
İskender Paşa Mahallesi	Boztepe-i Bala İslam Mahallesi
Aya Filibo İslam Mahallesi	Boztepe-i Zir İslam Mahallesi
Yeni Mahalle Ermeni Mahallesi	Muhyiddin İslam Mahallesi
Katolik Mahallesi	Kasım Ağa İslam Mahallesi
İskender Paşa Rum Mahallesi	Boztepe-i Bala Rum Mahallesi

³⁶ *Trabzon'da Meşveret*, No: 355, 11 Şubat 1327 (24 Şubat 1912).

³⁷ Trabzon Metropolit Hrisantos'un Paris'te sunduğu muhtıraya baktığımızda 1912 seçimlerine dair büyük ve abartılı beklentileri olduğunu görmekteyiz. Buna göre hem nüfus hem de milletvekili sayısı beklentisi abartılıdır. Güya Kamil Paşa hükümeti ile Patrikhane Trabzon'da 3 mebus seçilmesi konusunda anlaşmıştır. Hatta İttihatçılar bile iki mebus seçmelerine razı olmuştur. Dolayısıyla da Hrisantos'un ifadesiyle 100.000 kişiye bir vekil seçildiğine göre Rum nüfusun çokluğu dikkat çekmektedir. Ancak bu iddialar asılsızdır. Zira ne nüfusları bölgede bu kadar fazladır ne de mebus sayısı Rumlar lehine belirlenmiştir. Söz konusu iddialar bölgede bir Rum Devleti kurabilmek adına İtilaf Devletlerini etkilemek için kurgulanmıştır. Bkz. Veysel Usta, "Trabzon Metropolit Hrisantos'un Paris Konferansı'na Sunduğu Muhtıranın Tenkidi", *Turkish Studies*, 6/2, 2011, s. 973-974.

³⁸ *Trabzon'da Meşveret*, No: 360, 29 Şubat 1327 (13 Mart 1912); No: 361, 3 Mart 1328 (16 Mart 1912).

İskender Paşa Ermeni Mahallesi	Boztepe-i Zir Ermeni Mahallesi
Aya Filibo Ermeni Mahallesi	Muhyiddin Rum Mahallesi
Aya Filibo Rum Mahallesi	Muhyiddin Ermeni Mahallesi
Protestan Mahallesi	Kasım Ağa Rum Mahallesi
	Kasım Ağa Ermeni Mahallesi
	Tekke İslam Mahallesi
Üçüncü Şube	Dördüncü Şube
Kemerkaya İslam Mahallesi	Çarşı İslam Mahallesi
Tuzlu Çeşme Rum Mahallesi	Debbağhane İslam Mahallesi
Frenkhisar Rum Mahallesi	Ayvasıl Rum Mahallesi
Kemerkaya Ermeni Mahallesi	Yenicuma İslam Mahallesi
Kemerkaya Rum Mahallesi	Pazarkapısı İslam Mahallesi
Frenkhisar Ermeni Mahallesi	Ayvasıl Ermeni Mahallesi
	Yenicuma Rum Mahallesi
	Yenicuma Ermeni Mahallesi
Beşinci Şube	Altıncı Şube
Saray-ı Atik Mahallesi	Kavak Meydan Mahallesi
Cami-i Kebir Mahallesi	Ayasofya Mahallesi
Amasya Mahallesi	Faros Mahallesi
Bayram Bey Mahallesi	Zağnos Mahallesi
Şirin Hatun Mahallesi	
Musa Paşa Mahallesi	
İç Kale Mahallesi	
İmaret Mahallesi	
Kindinar Mahallesi	
Mağara Mahallesi	
Tekfur Çayır Mahallesi	
Yedinci Şube	Sekizinci Şube
Saçlı Hoca Mahallesi	Kireçhane Rum Karyesi
Molla Siyah Mahallesi	Kanlıka Rum Karyesi
Hoca Halil Mahallesi	Polita Rum Karyesi
Hasan Ağa Mescidi Mahallesi	Soğuksu İslam Karyesi
Eksotha İslam Mahallesi	Soğuksu Rum Karyesi
Eksotha Rum Mahallesi	Zulmera İslam Karyesi
	Zulmera Rum Karyesi
Dokuzuncu Şube	Onuncu Şube
Anifa İslam Karyesi	Kalciya İslam Karyesi
Anifa Rum Karyesi	Mağlavita İslam Karyesi
Anifa Ermeni Karyesi	Kalciya Rum Karyesi
Munde İslam Karyesi	Kisarna İslam Karyesi

Munde Rum Karyesi	Kisarna Rum Karyesi
Munde Ermeni Karyesi	Holomana İslam Karyesi
Kalemen İslam Karyesi	Holomana Rum Karyesi
Kalemen Rum Karyesi	Argaliya İslam Karyesi
Kalemen Ermeni Karyesi	Argaliya Rum Karyesi
	Argaliya Ermeni Karyesi
On Birinci Şube	On İkinci Şube
Karluk Gozemya İslam Karyesi	Çukurçayır İslam Karyesi
Karluk Şumerya İslam Karyesi	Çukurçayır Rum Karyesi
Karluk Şumerya Rum Karyesi	Çukurçayır Ermeni Karyesi
Nefs-i Karluk İslam Karyesi	Divranos İslam Karyesi
Nefs-i Karluk Rum Karyesi	Divranos Rum Karyesi
Tirzik İslam Karyesi	Divranos Ermeni Karyesi
Mahmat İslam Karyesi	Mesarya İslam Karyesi
Mahmat Rum Karyesi	Mesarya Rum Karyesi
Mahmat Ermeni Karyesi	
Tus İslam Karyesi	
Tus Ermeni Karyesi	
On Üçüncü Şube	On Dördüncü Şube
Hos Dimasya İslam Karyesi	İstali İslam Karyesi
Hos Dimasya Rum Karyesi	İstali Rum Karyesi
Hos Konak İslam ve Ermeni	Kilat İslam Karyesi
Hos Konak Rum Karyesi	Kilat Rum Karyesi
Hos Kastamoni İslam Karyesi	Kilat Ermeni Karyesi
Hos Kastamoni Rum Karyesi	Zurha İslam Karyesi
Hos Balavrak İslam Karyesi	Zurha Rum Karyesi
Hos Balavrak Rum Karyesi	Kilat Hortokop İslam Karyesi
Hos Kirasya İslam ve Ermeni Karyesi	Zanbur İslam Karyesi
Hos Kirasya Rum Karyesi	Zanbur Rum Karyesi
Zefanos-i Zir İslam Karyesi	
Zefanos-i Zir Ermeni Karyesi	
Zefanos-i Bâlâ Ermeni Karyesi	

Seçimlere yönelik olarak şubelerin belirlenmesinin ardından, müntehib-i evvellerin, yani birinci seçmenlerin oy verme işlemleri başlamıştır. Trabzon'da bu seçimler Mart ve Nisan ayları içerisinde gerçekleştirilmiş, oy verme hakkı olan her vatandaş oyunu ikamet ettiği mahallesi için belirlenen zaman diliminde ilgili sandıklara giderek kullanmıştır.³⁹

³⁹ Aksoy, *a.g.t.*, s. 123-126.

Oy verilmeye başlanmasıyla seçimi kazanabilmek için var güçleriyle çalışan iki fırka mensuplarının karşılıklı çekişmeleri yeniden hız kazanmıştır. Örneğin İttihatçılar, Hürriyet ve İtilafçıların, intihabat şubelerine ellerinde bu fırkaya mensup olduklarına dair birer vesika bulunan ikişer kişiden oluşan kontrol heyetleri gönderdiğini ifade etmiştir. Buna karşılık “reyler kullanılırken şubelerde Heyet-i Teftişîye azalarıyla mahalle ihtiyar heyetlerinden başkası bulunamayacağı, ancak bunların seçim işlemlerini denetleyebileceğinin” kanunda açıkça belirtildiği üzerinde durmuşlardır. Bu sebeple, kontrol heyeti adında hareket eden bu gibi kimselerin, seçim mahalle ve sandıklarından uzak tutulması amacıyla hükûmetin gerekli tebligatları yapmış olduğu vurgulanarak Trabzon’daki yetkililer göreve çağırılmıştır.⁴⁰

İttihatçıların suçlamaları bununla da bitmemiştir. İtilafçıların beyanname hazırlayarak insanların evlerine dağıttıkları ve İttihatçı adaylardan bir kısmını kendi listelerinde göstermek suretiyle oyları parçalamaya çalıştıkları, seçim şubelerinde ikinci seçmenler üzerinde baskı kurdukları, Tarık gazetesi vasıtasıyla seçimleri “rezalet” diye tabir edip seçim ve millet hakkında seviyesiz bir üslup kullandıkları ve teftiş heyetlerine müdahale etmeye gayret ettikleri ifade edilmiştir.⁴¹ İttihatçılar, meydana gelen olayları bu şekilde ortaya koyarken, İtilafçıların seçimin usulsüzlüğüne dair hükûmete protestoname göndermelerini tenkit etmişlerdir. İtilafçıların seçimin doğal sürecine müdahalede bulunmaya çalıştıklarını, bu mümkün olmayınca da milletin vatanperver hislerle ve serbestçe icra ettiği seçimleri “rezalet” olarak tanımlamalarının gerçeği yansıtmadığını vurgulamışlardır. Ardından, “*Meşrutiyette hâkimiyet-i millîye intihab ile tezahür eder. Millet, hâkim olduğunu rey sandıklarına atacağı rey pusulalarıyla ispat etmiş olur... Hiçbir fert hiçbir kuvvet intihabatın vicdanına nüfuz edemez. Kanaat-ı fikriyesi hilafına rey verdiremez. Eğer bu mümkün olsaydı intihabata başlanıldığı günden beri şehrimizde İttihat ve Terakki aleyhindeki yalanları her gün şiddetlendiren, her dakika cemiyet aleyhinde iftira eden İtilafçıların şu intihabatın tezahüratından bir muvaffakiyet hissetmeleri lazım gelirdi*”⁴² diyerek seçimlere kanunsuz demenin halkın iradesine ve onun seçimine müdahale olduğunu ortaya koymaya çalışmışlardır. İttihatçılar tarafından İtilafçıların amacı, İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne iftira ederek onu halk nazarında gözden düşürmek olarak görülmüştür.

İttihat ve Terakki’nin zaman zaman bir savunma yapıyormuşçasına ileri sürdüğü bu düşüncelerin kaynağı Hürriyet ve İtilafçıların onlara yönelik eleştirileridir. İtilafçılar, seçime cebir karıştığını ve bu durumun herkes

⁴⁰ Trabzon’da Meşveret, No: 362, 7 Mart 1328 (20 Mart 1912).

⁴¹ Trabzon’da Meşveret, No: 363, 10 Mart 1328 (23 Mart 1912).

⁴² Trabzon’da Meşveret, No: 363, 10 Mart 1328 (23 Mart 1912).

tarafından bilindiğini, Trabzon Hürriyet ve İtilaf şubesinin bunu protesto ettiğini, bu iddiayı her şekilde ispata hazır olduklarını açıkça ifade etmişlerdir. Ardından eleştirilerini şu noktalarda devam ettirmişlerdir:⁴³

“Birçok şubelerde İttihat Cemiyeti’ne mensup müteaddid kimseler bulunuyor. Bunlar, rey vermeye gidecek zevata sormadan pusulalarını imla ederek sandığa atıyorlar. Pusulalarını kendileri yazanlar ve başkalarına yazdıranlar dahi celp ile pusulaları görüldükten sonra sandığa atılıyor. Hatta rey verecek bir kimsenin başına beş on kişi yığılarak ellerindeki pusulayı ibraz ile illa şunlara rey vereceksiniz diyorlar. Biz bunları yazıyoruz. Mahkemeye dahi müracaat ettik. Mahkeme tahkikata giriştiğinde yüzlerce şahitle ispat edeceğiz. Bütün bu e’alin failleri intihab kanununun 72. maddesi mucibince mücrimdirler. Mezkûr madde diyor ki: Herkesin serbestçe rey vermesine irası nakîse edenler bir aydan bir seneye kadar hapis ile beraber bir altından kırk altına kadar ceza-yı nakdi ile mücazat olunur. Kanunun bu emr-i sarihine karşı hükûmet mücrimler hakkında bir muamele yapmadı... Biz hükûmetten bu kanunun tatbikini istiyoruz. Eğer bu hüküm uygulanmazsa biz memlekette bütün kuvvetiyle kanunsuzluğun hüküm sürmekte olduğuna hükmederiz. Bununla beraber meyus olmayız. Çünkü eminiz ki, ileride vatanımızda bir devr-i huzur ve kanun açılacaktır. İşte o zaman bugünkü mücrimler cezalarını görecektirler. Hem o ceza pek ağır olacaktır. İhtimal ki, bugün bu cürmü işleyenler -saika-i cehaletle- hizmet zannederek yapıyorlar. Lakin bilmelidirler ki, bu hal hizmet değil meşrutiyete, vatana hıyanettir. Çünkü meşrutiyet kanun ahkâmını muhafaza ile olur... Kanunun bahsettiği en büyük salahiyet olan intihaba müdahale ediyorlar, binlerce kimseler vicdanları hilafına rey vermeye mecbur edilirse meşrutiyet ölür.”

Tarık gazetesi seçim sürecinde İttihatçıların yapıklarını iddia ettikleri usulsüzlükleri kamuoyuyla paylaşmak için gazetenin ilk sayfasında “Hakikat Uğrunda” başlıklı bir sütun açmayı gerekli görmüştür. Yolsuzluk iddialarına yer verilen bu sütunda, ortalıkta alenen usulsüzlükler yapıldığı bu kadar konuşulurken Trabzon’da Meşveret gazetesinin seçimlerin kanuna uygun yapıldığını ileri süren yazıları eleştirilmiş ve bu durumun hayretle karşılandığı ifade edilmiştir. Ayrıca yolsuzlukları ve seçimin safhalarını anlatan bir kitap da çıkaracaklarının belirtildiği bu köşede, kitaba Vali Bey’in “beni Trabzon’a vali yaparsanız İttihat namzetlerini mebus çıkarttırırım” sözünün eklenmesinin, adı verilmeyen bir memur tarafından teklif edildiğini de belirtmeyi uygun bulmuştur.⁴⁴

Görüldüğü üzere gerek İttihatçıların gerekse İtilafçıların birbirlerine yönelik suçlamaları, seçime müdahale edilip edilmediği noktasında yoğunlaşmıştır. Özellikle İtilafçılar, dönemin valisi Bekir Sami Bey’in İttihatçılar lehine seçime müdahalede bulunduğu ve bu müdahalenin karşılıksız kalma-

⁴³ *Tarık*, No: 106, 13 Mart 1328 (26 Mart 1912).

⁴⁴ *Tarık*, No: 110, 31 Mart 1328 (13 Nisan 1912).

yacağı konusunda uyarılarda bulunmuşlardır. Nitekim bir süre sonra bu uyarı gerçeğe dönüşerek vali görevden alınmıştır.⁴⁵

Seçimlere dair gazete sütunlarına yansıyan bilgilere göre İtilafçıların daha çok şikâyet ettikleri İttihatçıların ise savunmada kaldıkları görülmektedir. Zira iktidarı elinde bulunduran güçlerin, bu gücü iktidarlarını sürdürmek için kullandıklarında muhalefette göre daha avantajlı oldukları açıktır. Nitekim İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1912 yılının çalkantılı idarî ve siyasî ortamında, teşkilatçı yapıları da göz önünde bulundurulduğunda⁴⁶ işi olurlarına bırakmaya yanaşmadıkları görülmektedir. Bu durumda muhalefetteki Hürriyet ve İtilafçıların, resmi sıfat taşıyan görevliler başta olmak üzere seçim yolsuzluklarına bulaştıklarına inandıkları kişileri durdurabilmenin eldeki tek yolunun onları yasalar ve kamuoyu adına tehdit etmekten geçtiğine inanmışlardır. Zira iktidarda bulunan İttihat ve Terakki'nin vali, mutasarrıf, kaymakam ya da diğer memur grupları üzerinde önemli gücü olduğunu biliyorlardı ve onları caydırmak için yasa karşısında hesap verecekleri uyarısında bulunmaktan başka manevra alanları da yoktu.

Nitekim İtilafçılar adına sürdürülen muhalefetin yayın organı olan Tarık gazetesinin sahibi tarafından İttihatçılar aleyhine yargı sürecine de başvurulmuştu. Bir ihbarname ile Merkez Müdde-i Umumiliği'ne başvuruda bulunan Hasan Hicabi Bey, seçimlerin birçok usulsüzlükten dolayı feshini istemiştir. Söz konusu ihbarnamede; gümrük hamallarının ikametleri bulunmayan mahallerde oy kullandıkları, seçim şubelerinde bir takım kimselerin seçmenin rey pusulalarını zorla kendi lehine değiştirmeye ya da oylarını almaya çalıştıkları, bazı bölgelerde oy kullanmaya gidenlere seçim günü olmadığını söyleyerek geri çevrildikleri gibi kanuna aykırı yapılan uygulamalar nedeniyle seçimin iptali ve suçluların kanunun öngördüğü

⁴⁵ Hakkında bu yönde şikâyetler bulunan Vali Bekir Sami Bey, Halaskâr-Zabitan hareketinin verdiği muhtıra sonucu istifa eden Sait Paşa kabinesinin yerine Temmuz 1912 yılında kurulan Gazi Ahmed Muhtar Paşa hükûmeti döneminde, "hükûmet-i merkeziyeye hilaf-ı vaki iş'aratta bulunmasından ve geçenki intihaba müdahale eylemesinden dolayı" görevinden azledilmiştir. Yerine Yanya'da valilik görevinde bulunan Mehmet Ali Ayni Bey getirilmiştir. Ahmed Muhtar Paşa Hükûmeti bu tasarrufunun yanı sıra devlet memurlarının kesinlikle siyasete bulaşmaması, halkın tümüne tarafsızca hizmet etmesi ve dâhil oldukları fırkalardan ilgilerini keserek fırkalara devam etmemeleri gerektiği yönünde bir beyanname yayınlamış, bu beyannamenin hilafına hareket edeceklerin kesinlikle görevlerinden alınarak, yerlerine bütün vatandaşlara karşı metanet ve tarafsızlıkla muamele edecek kişilerin atanacağı belirtmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif tavrıyla bilinen Ahmed Muhtar Paşa Hükûmetinin, iktidarı ele aldığı ilk yaptığı işlerden biri, İttihatçıları mümkün olduğu kadar devlet idaresinden uzaklaştırmak olmuştur. Onun döneminde Balkan Savaşları dolayısıyla ya da bahanesiyle Meclis-i Mebusan da feshedilmiştir. Bkz. *Envar-ı Vicdan*, No: 121-138, 21 Ağustos 1328 (3 Eylül 1912).

⁴⁶ Feroz Ahmad-A. Rustow Dankwart, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S: 4-5, 1976, s. 258.

şekilde cezalandırılmaları istemiştir.⁴⁷

1912 seçimlerinin bütün bu siyasî çekişmelerin dışında ülke şartlarından kaynaklanan birtakım zorlukları da mevcuttu. Her şeyden önce seçmen olabilmek için zorunlu görülen “az çok vergi vermek” koşulu nasıl yorumlanacaktı? Seçmen listelerini oluşturmak için kullanılan nüfus kayıtları yetersizdi. Askere gitmemek ve vergi vermemek için nüfuslarını kaydet-tirmeyenler vardı ve bunların çoğunluğu da Müslümanlardı. Seçim giderleri hangi kaynaktan karşılanacaktı?

Bütün bu sorunlar iyi niyetli bir yaklaşımla üstesinden gelinebilecek türdendi. Asıl sorun iktidar ve muhalefet partilerinin ilişkileri ve kullandıkları siyasi dilden kaynaklanıyordu. Bu durum partiler arasındaki gerginliği artırdığı gibi seçimlerin nabzının da giderek yükselmesine neden oldu. Hiç kuşku yok ki bu gerginlik, iktidar gücünü elinde bulunduran İttihat ve Terakki'nin işine yaradı. Nitekim seçimler sırasında Sait Paşa Kabinesi'nde İttihat ve Terakki'nin etkili kişilerinden Cemiyet Katib-i Umumisi Hacı Adil Bey Dâhiliye; Talat Bey Posta Telgraf Telefon ve Cavid Bey Nafia Nazırı olarak yerlerini aldı. Bu önlemlerle de yetinmeyen İttihatçılar, taşradaki yönetim kadrolarında da köklü değişikliklere giderek kendi yandaşlarını bu kadrolara yerleştirmeye çalıştılar. İtilafçıların İttihatçı tarafgirliğiyle suçladıkları Bekir Sami Bey de bu dönemde Trabzon valisi olarak atanmıştı.⁴⁸

Seçim Süreci ve Çekişmeler

Trabzon Merkez Sancağında seçimlerin başlamasıyla birlikte taraflar arasında seçimlerden kendi adaylarının galip çıktığına dair sürekli bir yayın faaliyeti yürütülmüştür. Elbette ki amaçlanan kamuoyunu etkileyerek kendilerine rey verilmesini sağlayabilmektir. Örneğin Trabzon'da Meşveret Gazetesi bir haberinde İkbâl Gazetesi'nde çıkan “*Akçaabat merkez kazasının ikinci seçmenleri Hürriyet ve İtilafçıların adaylarıdır ve kazanmışlardır.*” Şeklindeki haberin doğru olmadığını ifade ederek bu kişilerin birinin Ramiz Ağa, diğerinin Belediye Reisi Midhat Bey olduğunu ve ikisinin de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dâhil olduklarını belirtmiştir. Bir diğer ikinci seçmenin de kimseye dâhil olmadığı üzerinde durulmuş ve İkbâlciler için şu ifadeleri kullanmıştır: “Zavallı İkbâlcî artık nasıl müteselli olacağını şaşırmış.”⁴⁹

Benzer bir çekişme Yomra'nın Arsin şubesinde yaşanmıştır. Tarık ve İkbâl gazeteleri, Arsin'de müntehib-i sâni seçimlerinde Hürriyet ve İtilaf

⁴⁷ *Tarik*, No: 106, 13 Mart 1328 (26 Mart 1912).

⁴⁸ Demir, *a.g.e.*, s. 184-188.

⁴⁹ *Trabzon'da Meşveret*, No: 364, 14 Mart 1328 (27 Mart 1912); Tanin gazetesi Akçaabat'ta seçilen 33 ikinci seçmenin 20'sinin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup olduklarını, 7'sinin İttihatçılara yakın kişiler olduklarını, ancak 6'sının Hürriyet ve İtilaf'a mensup buldukları haberini yazmıştır. Bkz. *Tanin*, No: 1281, 13 Mart 1328 (26 Mart 1912).

adaylarının kazandıklarını büyük bir sevinçle vermiştir. İttihatçılar ise, bütün şubelerde kazanmış olan adaylarına, seçim sürecinde her türlü kulpu takan, hak ve hakikatin savunucuları olduklarını iddia eden bu iki gazetenin, Arsin şubesinde silahlı kimseler bulundurularak seçmenlerin yazması oldukları rey pusulalarını zorla ellerinden alıp istedikleri isimleri yazdırmaları olayını görmezden gelmelerini hayret ile karşıladıklarını ifade etmişlerdir. Ardından da şu iddiada bulunmuşlardır: “*Biz yirmi kadar rey pusulasında silinti olduğunu ve aynı ismin çizilmiş bulunduğunu ispata muktediriz. Rey pusulaları tetkik olunduğu zaman bu iddiamızda haklı olduğumuz görülecektir. İşte İtilâfçılar kazandıkları iki müntehib-i sâniyi de bu suretle kazanmışlardır*” ifadesiyle burada zor kullanılarak hileli bir seçim yapıldığından bahsetmiştir.⁵⁰

Bir yandan karşılıklı suçlamalar devam ederken öte yandan ilk seçmenler sandık başlarına giderek oy kullanmaya başlamıştır. Bu seçimler sonucunda isimlerini ve şubelerini tespit edebildiğimiz Trabzon Merkez Sancağı'ndan seçilen müntehib-i sânilerin listesi aşağıdaki tabloda verilmiştir.⁵¹

Tablo 2: İkinci Seçmen Şubeleri ve Aldıkları Oylar

Birinci Şube (İskender Paşa ve Civarı)	
İttihat ve Terakki Namzetleri	Aldıkları Oylar
Aya Filibo İmamı Mustafa Efendi	792
Divan-ı Umumi Aşar Kâtibi Sitrak Efendi	792
Nemlizade Hakkı Efendi	783
Kayıkçılar Kethüdası Yahya Efendi	782
Hürriyet ve İtilaf Namzetleri	Aldıkları Oylar
Zeytinlik Müderrisi Hafız Salih Efendi	311
Yağdancı Vasili Totor Efendi	288
Abdulmuttalib Efendi	285
Otelci Emrullah Efendi	242
İkinci Şube (Boztepe ve Civarı)	
İttihat ve Terakki Namzetleri	Aldıkları Oylar
Nemlizade Cemal Bey	735
Hacı Ali Hafızade Hakkı Efendi	679
Nafia Başkâtibi Hafız Salih Efendi	658
Arabyan Kayzak Ağa	517
Hürriyet ve İtilaf Namzetleri	Aldıkları Oylar
Hacı Hamdizade Vehbi Efendi	430

⁵⁰ Trabzon'da Meşveret, No: 366, 21 Mart 1328 (3 Nisan 1912).

⁵¹ Trabzon'da Meşveret, No: 364, 14 Mart 1328 (27 Mart 1912); No: 365, 17 Mart 1328 (30 Mart 1912); No: 366, 21 Mart 1328 (3 Nisan 1912).

Gazazzade Hüseyin Efendi ⁵²	409
Doktor Eframidi Efendi	359
Hacı Derviş Ağazade Hamdi Efendi	355
Dördüncü Şube (Tabakhane Civarı)	
İttihat ve Terakki Namzetleri	Aldıkları Oylar
Eyüpzade İzzet Efendi ⁵³	671
Kefelizade Hacı Hafız Mahmud Efendi	666
Molla Bekirzade Mahmud Avni Efendi	662
Hacı Ömerzade Arif Efendi	652
Hürriyet ve İtilaf Namzetleri	Aldıkları Oylar
Çulhazade Hacı Kadri Efendi	207
Hacı Emin Bayrakdarzade Emin Efendi	201
Hacı Derviş Ağazade Mahmud Efendi	200
Hacı Hasanzade Şevki Efendi	194
Beşinci Şube	
İttihat ve Terakki Namzetleri	Aldıkları Oylar
Bazızade Remzi Efendi	673
Tekfur Çayır İmamı Hasan Efendi	665

⁵² Gazazzade Hüseyin Efendi burada Hürriyet ve İtilafçı listede yer almasına rağmen Mütareke Döneminde İttihatçı kimliği daha belirgin Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Merkez Heyeti üyeleri arasında yer almış, Cevdet Alap'ın hatıralarında da belirttiği gibi "Atatürk'e inanan" kimliğiyle Milli Mücadele'de Trabzon'da önemli bir figür olmuştur. Ayrıca Ali Said Paşa'nın 12 Mart 1922 tarihinde Dâhiliye Vekili Ali Fethi Bey'e sunduğu tahkikat raporunda Gazazzade Hüseyin Efendi "tamamen bitaraf ve vicdanı temiz bir adam" olarak değerlendirilmiştir. Bu noktada Hüseyin Efendi'nin memleketin kurtuluşunu her şeyin üzerinde tutmuş olduğu, fedakâr ve özverili bir insan olduğu ifade edilebilir. Bkz. Alap, *a.g.e.*, s. 60; İsmail Akbal, *Milli Mücadele Döneminde Trabzon'da Muhalefet*, Serander Yayınevi, Trabzon 2008, s. 371-372; Recep Çelik, *Trabzon'da Siyasal Hayat (1920-1950)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2013, s. 400.

⁵³ Trabzon siyasi tarihinde önemli isimlerden birisi Eyüpzade İzzet Efendi'dir. 1860 yılında Trabzon'da doğan İzzet Efendi, 1878 yılında İl Genel Meclisi Kalemine aylıksız kâtip olarak girdi. Adaylığının sona ermesiyle asil memur olmuştur. 1882'de 2. Kâtipliğe, 1884'te Başkâtipliğe yükseltildi. 24 Nisan 1895 tarihinde Görele Kaymakamlığı, 1896 Ağustosunda Tirebolu Kaymakamlığı, 2 Nisan 1904 tarihinde Ordu Kaymakamlığı, 2 Aralık 1906 tarihinde ise Giresun Kaymakamlığı görevlerinde bulundu. 2. Meşrutiyet'in ilanı sonrası seçildiği Trabzon mebusluğu görevinde 1918 yılına kadar kaldı. Sonrasında Milli Mücadele'ye katılarak Trabzon Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasına öncülük etti. Erzurum Kongresi'ne delege olarak katılan İzzet Efendi, ilk TBMM'ye de Trabzon mebusu olarak seçildi. Kendisi ile birlikte mebus seçilmiş olan Faik, Recai ve Gümüşhane Mebusu Veysel Rıza, Ziya ve Hasan Fehmi (Ataç) ve Mehmet Şükrü Beylerle birlikte 6 Mayıs 1920 pazar günü Ankara'ya gitmek üzere Çarşamba'dan yola çıktıktan bir süre sonra eşkıya tarafından çevrilerek Gümüşhane Mebusu Ziya Bey ile birlikte şehit edildi. Bkz. *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, Haz. Fahri Coker, C: III, TBMM, Ankara 1995, s. 937-938; Mehmet Akif Bal, *Trabzonlu Ünlü Simalar ve Trabzon'un Ünlü Aileleri*, Çatı Yayınları, İstanbul 2007, s. 326.

Bölükbaşızade Refet Efendi	656
Hürriyet ve İtilaf Namzetleri	Aldıkları Oylar
Muradhanzade Ziya Bey Efendi	66
Hacı Amışzade? Osman Efendi	62
Eyüpzade Osman Efendi	32
Altıncı Şube (Kavak Meydan Cıvarı)	
İttihat ve Terakki Namzetleri	Aldıkları Oylar
İstinaf Mahkemesi Baş Kâtibi Ahmed Ef.	555
Evrak Kalemi Baş Kâtibi Remzi Efendi	553
Hacı Kadızade Ahmed Efendi	536
Hürriyet ve İtilaf Namzetleri	Aldıkları Oylar
Kırzade Şevki Efendi	17
Hacı Hasanzade Hacı Mahmud Efendi	12
Demircizade Hafız İsmail Efendi	9
Yedinci Şube (Eksotha (Hızırbey) ve Cıvarı)	
İttihat ve Terakki Namzetleri	Aldıkları Oylar
Murad Hanzade Hayreddin Bey	468
Subaşızade Emin Efendi	462
Yalmanzade İbrahim Efendi	458
Hürriyet ve İtilaf Namzetleri	Aldıkları Oylar
Mollazade Osman Efendi	178
Kabazade Tevfik Efendi	165
Hacı İzzetzade Hasib Efendi	152
Onuncu Şube (Argaliya Karyesi (Uğurlu) ve Cıvarı)	
İttihat ve Terakki Namzetleri	Aldıkları Oylar
Memiş Yazıcızade Abdullah Efendi	306
Abdizade İsmail Efendi	306
Holomana Papazı İstilyani Efendi	215
Argaliya Papazı Polharun Efendi	215
On Dördüncü Şube (Kilat Karyesi (Yeşilbük) ve Cıvarı)	
İttihat ve Terakki Namzetleri	Aldıkları Oylar
Zanbur Karyesi'nden Hacıoğlu Abbas Ef.	273
Kalaylıoğlu Rasim Ağa	255
Hürriyet ve İtilaf Namzetleri	Aldıkları Oylar
Hacıoğlu Hamdi Efendi	180
Zanbur Papazı Leya Efendi	1

Trabzon'da Meşveret gazetesi üçüncü şubede (Kemer kaya ve civarı) Hürriyet ve İtilafçıların Rumlarla işbirliği yaparak Doktor Karvanidi ve

Kondupulo İspiro'yu seçtirdikleri⁵⁴ bilgisini vermiştir. Aynı işbirliğini sekizinci şubede de yaptıklarını, beş yüzü Rum ve altmış kadarı İslam olan ahaliye sahip Soğuksu ve civarında da kazandıklarını belirtmiştir. Gazete, sekizinci şubede Rumların belirleyici olduğunu, kazanılan ikinci seçmenleri İktbal gazetesinin Hürriyet ve İtilafçılar kazandı diye verdiğini ve Rumlarla işbirliği yapılması nedeniyle İtilafçıların eğer biraz vakar ve hissiyatları varsa bu sonucu benimsememeleri gerektiğini belirterek seçimin meşruiyetine gölge düşürmeye çalışmıştır. Dokuzuncu ve onikinci şubelerde ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tavsiye ettiği adayların kazandığı bilgisi verilmiş, ancak bunların kimler olduğu belirtilmemiştir.⁵⁵ Sadece dokuzuncu şube olan Anife karyesinden Yakupoğlu Mustafa'nın kendisi İttihat ve Terakki'nin ikinci seçmeni olduğunu beyan etmiştir. Onun verdiği bilgiden bir diğer aday Eyüpzade Ömer Ağa'nın kazanamadığını da öğrenmekteyiz.⁵⁶ Dolayısıyla gazetede verilen tablolarda, üçüncü şube hariç sekizinci, dokuzuncu ve on ikinci şubelerin yer almama sebebinin kazanılamamış olduğu söylenebilir. Her ne kadar tavsiye ettikleri adaylar denilse dahi isimlerinin verilmemiş olması buralarda da kaybetmiş olabilecekleri düşüncesini akla getirmektedir.

Yukarıda verilen ikinci seçmen listeleri gözden geçirildiğinde açıkça görülmektedir ki, İttihat ve Terakki Cemiyeti Trabzon'da oldukça başarılıdır. Muhalefetin önde gelen isimlerinden Tarık gazetesi Müdürü Şatırzade Hasan Hicabi Bey başta olmak üzere birçok Hürriyet ve İtilaf adayı İttihatçıların gerisinde kalmıştır. Bunun sonucu beklenen başarıların gelmeyişinin de etkisiyle Hasan Hicabi Bey'in Tarık gazetesinde, Trabzon'da Meşveret gazetesine ve İttihatçılara yönelik ağır ithamlar içeren bir yazı yazılmıştır. Bu yazıda Meşveret'in bazı söz ve iddialarına karşılık verilmiştir. Meşveret'in *"milletin ve efkâr-ı umumiyenin bunlara zahir ve lehdar olduğuna dair bir emare istenilmiş olsa aldıkları mektupları, gazetelerine yazdıkları varakaları ortaya sürerler..."* sözü üzerine *"cevher-i namus ve hamîyyetten zerre miktar hisseyab olanlar, gözleri önünde cereyan eyleyen vukuattan ibret beyan olur, delil emare talebine lüzum görmezler"* şeklinde cevap verilmiştir. Ardından Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı Rum vatandaşlarla işbirliği yapıyor diye eleştiren İttihatçıların, neden Halil ve Talat Beyleri kendilerine yardım için Patrikhaneye gönderdiği sorusu sorulmuştur. Seçimlerde işlerine yarayan kişileri vali tayin ederken seçimlere karışmak istemeyen kaymakam ve müdürlerin, kanunu ayakları altında çiğneyen İttihatçı valilerce görevden alındığı ya da yerlerinin değiştirildiği hususunda eleştiriler yöneltmiştir. Yine valilerin azil ile tehdit edilerek birer propagandacıya döndürülmesi, Hürriyet ve İtilaf

⁵⁴ *Trabzon'da Meşveret*, No: 364, 14 Mart 1328 (27 Mart 1912).

⁵⁵ *Trabzon'da Meşveret*, No: 365, 17 Mart 1328 (30 Mart 1912).

⁵⁶ *Trabzon'da Meşveret*, No: 365, 17 Mart 1328 (30 Mart 1912).

Cemiyeti için çalışan kişilerin hapsilere, darplara, işkence ve hakaretlere uğraması, Trabzon'da Küçük İbrahim Ağazadelerin hapsedilmesi eleştirilmiştir. Ayrıca siyaseten idare-i tevkif edilenlere müdahale edilmemesi yönünde adliyeye bilgi verildiği ifade edilmiş, bunların da sebebi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden istifa eden vatandaşların Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti'ne taraftar olmasına bağlanmıştır.

Gazeteler ve gazeteciler arasındaki söz düellosu şöyle devam etmiştir:⁵⁷

“Meşveretçi diyor ki, milletin hangi fırka-i siyasiyeye kuvvet-üz-zahr (arka kuvveti) olduğu intihabda tayin edecekti...” Biz de söylüyoruz ki, evet millet hangi fırkayı takdis, hangisini tenfir eylediğini bu intihabda gösterecekti. Fakat cebir ve tazyikleriniz, hile ve aldatmalarınız buna mani oldu. Bitlis'teki valinizle Eruh kazasındaki kaymakamınızın, Eskişehir ve Langoza'daki memurin ve taraftarınızın Kastamonu'da 14 karye ahalisini şikâyete mecbur kılan müdafilerinizin, İzmir'de vasıta-i icraiye'nizin yaptıkları, Gümülcine'de Filozof Rıza Tevfik ile Kırkkilise'de mebus-ı sabık Mustafa Arif Bey'e vuku bulan savletleriniz ve daha niceleri hep defterinizi karartan küçüklüklerinizdir. Meşveretçi diyor ki; “millet hakk-ı hâkimiyetini hür ve serbest olarak icra ve ekseriyetle İttihat ve Terakkiye zahir...” Biz de soruyoruz, hangi millet hakk-ı hâkimiyetini hür ve serbest icra etmiş? Valilerinizin bil-farz Trabzon Valisinin İttihat murahhasıyla sandık başında oturarak hükûmetin namzetlerini intihaba icbar eylediği Holamana, Argaliya ahalisi mi? Meşveretçi diyor ki; “İtilafçılar, intihab kanunsuz yapıldı, şubelerde cebir kullanıldı, müntahablar tehdit edildi. Tehdit edilen kim? Cebir olunan kim? Bunu gösteremiyorlar...” Biz de söylüyoruz, memlekette cebir kullanıldığını gözleri gazez ve tarafgirlik ile kapanmamış, hakikati görmeye, teslim etmeye alışmış zümre-i fazilet ve hamiyet meyanında bilmeyen ve bu bildiğini her tarafta alenen söylemeyen yoktur. Hatta bu hakikat, cemiyetinize mensup birçok erbab-ı vicdanın ağzından işitilmiştir. Evet, her şubede müntahabların kısm-ı ekserisinin reisleri bulundurduğunuz yamçılı, kamçılı kimselerin cebir ve tazyikiyle alınmış yazılmış ve kendi reylerini bizzat kendileri yazanların pusulaları bile bunlar tarafından görülmeden sandığa atılmamıştır. Meşveretçi diyor ki; “Muhafiflerimiz bu devre engizisyon diyorlar. Kimin kulağı kesilmiş, kimin ayaklarına kızmış demirler vurulmuş, kimin evlad-ı ıyali gözünün önünde salb olunmuş...” Biz de cevap veriyoruz. 31 Mart'ı, Cemiyet-i Hafiyeye meselesini ne çabuk unuttular. Şiddet-i tazyikten kulağı sağırlaşmış Rıza Nurları, yüzlerce sopa yiyerek tabanları patlayan, tırnakları sökülen Mustafaları, vatandaşları, öldürülen Hasan Fehmileri, Ahmed Samimleri, Zekileri, Haşimleri engizisyonlara rahmet okutan Siroz çetesi mezalimini neden görmüyorlar? Meşveretçi, istiyorlarsa mahkemeye başvursunlar diyor, Rıza Nur başvurdu da ne oldu? Hürriyet-i fikriye kurbanı Zeki Bey'i katledenler hâlâ bulunamadı.”

⁵⁷ Tark, No: 110, 31 Mart 1328 (13 Nisan 1912).

Bu ifadelerle, İttihatçılara ve başta Trabzon valisi olmak üzere İttihatçılık adına çalışan memurlara ve muhalefetin önde gelen isimlerine ya da muhalif tavır takınan bölgelere yapılan baskılara yönelik bütün eleştirilerini topluca ortaya koymuştur.

Mebus Adayları ve Aldıkları Oylar

Yukarıda ifade edilen ağır ithamlara ve Trabzon özelinde Şatırzade Hasan Hicabi Bey'in seçimlerin iptaline yönelik savcılığa başvurusuna rağmen ikinci seçmenlerin belirlenmesinin ardından mebus seçimlerine geçilmiştir. Bunun için adaylar belirlenerek Belediye Riyaseti vasıtasıyla Trabzon Sancağı adayları ve hangi fırka adına aday oldukları bir ilanla kamuoyuna duyurulmuştur. Buna göre ilanda yer alan adayların isimleri şu şekildedir:⁵⁸

İttihat ve Terakki Cemiyeti Adayları

- Kalcızade Mahmud Memduh Bey
- Nemlizade Hacı Osman Efendi
- Eyüpzade İzzet Efendi
- Matyo Kofidi Efendi
- Debre Mutasarrıfı Ordulu Ali Osman Bey
- Maarif Müfettişi Hacı Salihzade Servet Efendi
- Samsun Ceza Reisi Sürmeneli Hacı Yakupzade Hafız Mehmed Efendi
- Tırnova Bidayet Mahkemesi Reisi Ordulu Karakin Sercanyan Efendi
- Nallıhan Naibi Ordulu Hacı Müftüzade Saadeddin Efendi
- Kürtün Telgraf Müdürü Giresunlu Halil Efendizade Fuad Efendi
- Dersaadet'te Matbaa-i Reşad sahibi Sürmene'nin Zarha Karyesi'nden Kalfazade Mehmed Reşad Efendi
- Adapazarı'nda Oflu Sofuzade Ahmed Mad(z)rab Efendi
- Tercan Kaymakamı Hopalı Mamoyzade Mesud Efendi
- Giresunlu Karnik Mazmanyen Efendi
- Kütahya Sancağı Ceza Reisi Ordulu Hazinedarzade İbrahim Bey
- Bolu Sancağı Ziraat Memuru Aziz Ağazade Remzi Efendi
- İstanbul Tahrir-i Meskufat Üçüncü Komisyon Reisi Mütevellizade Memduh Efendi.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası Adayları

- Mebus-ı Sabık Ordulu Hazinedarzade Mahmud Mazhar Bey
- Giresunlu Sarı Alemdarzade Ahmed Efendi
- Giresunlu Teofitos Aristoteli Efendi nam-ı diğer Tahvadoğlu

⁵⁸ Trabzon'da Meşveret, No: 369, 31 Mart 1328 (13 Nisan 1912).

- Alemdarzade Emin Efendi
- Arnabudzade Ahmed Efendi
- Niğde Mutasarrıf-ı Sabıkı Emin Hilmi Efendizade İlyas Sami Efendi
- Meclis İdare Baş Kâtib-i Sabıkı Arif Efendi
- Sakizade Hafız Yunus Efendi
- İmaret Mahallesi Ahalisinden Abanozzade Hüseyin Efendi⁵⁹

Mebus adayları içerisinde göze ilk çarpan eski İttihat ve Terakki Mebusları Kalcızade Mahmud Memduh Bey, Eyüpzade İzzet Efendi ve Matyo Kofidi Efendi'nin İttihatçı listeden yeniden aday olmalarıdır. Eyüpzade İzzet Efendi Dördüncü Şubedeki ikinci seçmenler listesinde de bulunmaktadır. Buna karşılık birinci dönem mebuslarından Mahmud Mazhar Bey İtilafçıların adayı olmuştur. Kendisi daha önce belirttiğimiz üzere Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Meclis-i Mebusan'daki ilk yönetim kurulunun da üyesiydi.

1912 seçimleri mebus seçimiyle tamamlanmıştır. Trabzon'da Nisan ayının ortalarında başlayan müntehib-i sânilerin oy kullanma işlemi, sayımların yapılmasının ardından 20-22 Nisan tarihlerinde son bulmuştur. 1912 seçimlerine yönelik olarak adaylıkları belirtilen isimlerin Trabzon merkez ve kazalarından ne kadar oy aldıkları aşağıda tablo hâlinde gösterilmiştir.⁶⁰

Tablo 3: Mebus Adaylarının İsimleri ve Aldıkları Oylar

	Müntehib-i Sâni	Müntehib-i Sâni	Müntehib-i Sâni	Müntehib-i Sâni
İttihat ve Terakki Namzetleri	Trabzon 68	Akçaabat 32	Sürmene 33	Of 34
Kalcızade Mahmud Bey	58	32	29	34
Nemlizade Hacı Osman Ef.	61	32	30	34
Eyüpzade İzzet Efendi	59	31	30	34

⁵⁹ Mütareke Döneminde Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti içerisinde yer alan isimlerden biri de Abanozzade Hüseyin Efendi'dir. İtilafçı kimliği bilinen bu zatın adı geçen dönemde Erzurum Kongresi'ne delege olarak katıldığı bilinmektedir. Ancak bu kongrede Abanozzade Hüseyin Efendi'nin de bulunduğu Ömer Fevzi, İbrahim Hamdi, Dr. Ali Naci ve Yusuf Ziya'dan oluşan bir ekip içeriği adem-i merkeziyet havası taşıyan 22 maddelik bir önerge vermişlerdi. Bunun sonucu Rauf Bey, önerinin geç sunulduğuna ve siyasi bir parti programı olduğuna dikkat çekmiş, Mustafa Kemal Paşa'da Nutuk'ta "Ömer Fevzi Bey ve Rüfekası" diyerek bu şahısları eleştirmiştir. Anlaşılan Abanozzade Hüseyin Efendi 1912 seçimlerinde yer aldığı siyasi grubun fikirlerini sonraki süreçte de devam ettirmiştir. Bkz. Akbal, *a.g.e.*, s. 117-119; Çelik, *a.g.t.*, s. 398; M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, C: 1, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1969, s. 68.

⁶⁰ *Trabzon'da Meşveret*, No: 370, 4 Nisan 1328 (17 Nisan 1912); No: 371, 7 Nisan 1328 (20 Nisan 1912).

Debre Mutassarrıfı Ali Osman Bey	59	31	30	34
Hacı Salihzade Servet Ef.	59	30	27	34
Matyo Kofidi Efendi	57	29	25	34
Samsun Ceza Reisi Hafız Mehmed Efendi ⁶¹	59	29	32	34
Hürriyet ve İtilâf Namzetleri	Trabzon	Akçaabat	Sürmene	Of
Hazinedarzade Mahmud Mazhar Bey	8	2	3	—
Alemdarzade Emin Ef.	6	2	—	—
Giresunlu Sarı Alemdarzade Ahmed Efendi	8	1	1	—
Evkaf Nezareti Muhasebe Müdür-i Esbakı Derviş Kaptanzade Ali Necati Ef. ⁶²	2	—	3	—
Giresunlu Teofitos Aristoteli Efendi	4	—	3	—
Hacı Hamdizade Hacı Tevfik Efendi	11	—	8	—
Tirebolulu Hacı Eminzade Hacı Hüsnü Efendi	5	—	3	—
Levitizi Nikolaki Efendi	4	—	3	—
Meclis İdare Baş Kâtib-i Sabıkı Arif Efendi	8	2	3	—
Abanoszade Hüseyin Ef.	—	2	1	—

⁶¹ Dönemin Trabzon Valisi Bekir Sami Bey, seçimi ekseriyetle İttihat ve Terakki adaylarının kazandığını ifade ederek, kazananların isimlerini içeren bir yazıyı Dâhiliye Nezareti'ne göndermiştir. Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, Dâhiliye Nezareti (DH). Siyasi Kalem (SYS), 91/2/-1, 9 Nisan 1328 (22 Nisan 1912). Ayrıca bkz. *BOA*, DH. SYS, 91/2-1, 9-12 Nisan 1328 (22-25 Nisan 1912).

⁶² On üç yıl Ziraat Bankası müfettişi olarak çalışmış ve birçok vilayette görev yapmış olması dolayısıyla kendisine rütbe verilmiş ve Trabzon Vilayet Salnamelerinin 1901, 1902 ve 1903 yılı kayıtlarında rütbe sahibi listesinde yer almıştır. Meşrutiyet'in ilanından önce bu uğurda çalıştığını söyleyen Ali Necati Efendi, kendi ifadesiyle kendisini göreve çağıran Evkaf Nazırı Halil Hamdi Hamada Paşa'nın nazırlıktan ayrılıp, Şerif Ali Haydar Efendi'nin nazırlığa gelmesiyle yolsuzlukların önünün açıldığını ifade etmektedir. İttihat ve Terakki'nin 5 Ağustos 1912 tarihinde Halaskar Zabitan olayı sonrası iktidardan düşüşünü "inkılab-ı hayri" olarak anmakta ve ayrıca şunları söylemektedir: "*Beni ağlatan, düşündüren, bi-huzur eden çetenin (İttihat ve Terakki'yi kastediyor) üç buçuk seneden beri (1908'den 1911 yılının ortalarına kadar) yaptığı zulümlerle, ihanetlerle mevcudiyet ve siyaset-i devletin dışarı ve vahn ve inhitat...*" Derviş Kaptanzade Ali Necati Efendi'yi Mütareke Döneminde Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti kurucu üyeleri arasında, üstelik İttihatçı karşıtı Şatırzade Hasan Hicabi Bey'le birlikte görmekteyiz. Dolayısıyla sonrasında Ali Necati Efendi'nin İttihatçı karşıtı kimliğini devam ettirdiği söylenebilir. Derviş Kaptanzade Ali Necati ve yazmış olduğu hatıratı hakkında geniş bilgi için bkz. Derviş Kaptanzade Ali Necati, *İttihad'ın İç Yüzü Cinayat-ı İttihadiyeden Bir Nebze 1912 Yılında Yolsuzluk, Baskı ve Hukuk Mücadelesi*, Haz. Kudret Emiroğlu, Heyamola Yayınları, İstanbul 2010.

Sakizade Hafız Yunus Efendi	1	1	—	—
-----------------------------	---	---	---	---

	Müntehib-i Sâni	Müntehib-i Sâni	Müntehib-i Sâni	Müntehib-i Sâni
İttihat ve Terakki Namzetleri	Vakfikebir	Maçka	Görele	Tirebolu
	15	18	21	39
Kalcızade Mahmud Bey	15	13	21	27
Nemlizade Hacı Osman Ef.	15	14	21	27
Eyüpzade İzzet Efendi	15	18	21	28
Debre Mutassarrıfı Ali Osman Bey	14	13	21	18
Hacı Salihzade Servet Ef.	14	14	21	27
Matyo Kofidi Efendi	11	15	21	26
Samsun Ceza Reisi Hafız Mehmed Efendi	14	13	21	7
Hürriyet ve İtilâf Namzetleri	Vakfikebir	Maçka	Görele	Tirebolu
Hazinedarzade Mahmud Mazhar Bey	—	10	—	12
Alemdarzade Emin Ef.	—	6	—	12
Giresunlu Sarı Alemdarzade Ahmed Efendi	—	9	—	11
Evkaf Nezareti Muhasebe Müdür-i Esbakı Derviş Kaptanzade Ali Necati Ef.	—	—	—	12
Giresunlu Teofitos Aristoteli Efendi	—	8	—	7
Hacı Hamdizade Hacı Tevfik Efendi	—	9	—	13
Tirebolulu Hacı Eminzade Hacı Hüsnü Efendi	—	10	—	—
Nikolaki Efendi	—	11	—	10
Meclis İdare Baş Kâtib-i Sabıkı Arif Efendi	7	3	—	30
Abanoszade Hüseyin Ef.	—	2	—	—
Sakizade Hafız Yunus Efendi	—	—	—	—

Rakamlardan da anlaşılacağı gibi İttihat ve Terakki adayları, Hürriyet ve İtilafın adaylarına önemli bir üstünlük sağlayarak ikinci seçmenlerin oylarını büyük oranda almışlardır. Seçimlerin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin galibiyetiyle sona ermesinin ardından Trabzon Vilayetinde Hürriyet ve İtilaf

Fırkası'ndan istifaların da ardı ardına geldiğini görmekteyiz.⁶³

Elbette bu durumu, seçimden galip çıkan Cemiyetin kendileri hakkında olumsuz bir tutum ve tasarruf göstermemesi amacıyla ortaya konulan bir davranış olarak yorumlamak daha doğru olur. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı bir araya getiren İttihatçı karşıtlığı, seçimlerden İttihatçıların galip çıkmasıyla çözülmüş görünmektedir. Ancak bu ikinci dönemde İttihatçıların elde ettiği başarıya rağmen ordu içinden çıkacak olan Halaskar ve Zabitan hizbi, Hürriyet ve İtilafçılardan daha etkili muhalefetiyle İttihat ve Terakki'yi iktidardan edecek ve Sait Paşa Hükûmeti yerine Temmuz 1912 yılında, Büyük Kabine olarak da bilinen Gazi Ahmed Muhtar Paşa hükûmeti kurulacaktır. Ardından bu hükûmet, çoğunluğu İttihatçılardan oluşan Meclisi Mebusan'ı dağıtacak ve İttihat ve Terakki Cemiyeti de 1912 seçimleriyle kazandığına inandığı siyasî hâkimiyeti böylece Bab-ı Âli Baskını'na kadar kaybedecektir.

Sonuç

II. Meşrutiyet'in devlet ve toplum hayatında meydana getirdiği gelişme ve değişimlerden birisi, hiç şüphesiz, bütün yurttaki olduğu gibi Trabzon'da da canlı bir siyasî hayatın ortaya çıkmasına zemin hazırlamasıdır. Diğer taraftan siyaset, II. Meşrutiyet uygulamaları ve basının yaygın olarak kullanılması sayesinde daha geniş bir kesime ulaşmıştır. Ancak bu siyasî ortam beraberinde, yukarıda örnekleri verilen bir çatışma kültürünün yerleşmesine de sebep olmuştur. I. Meşrutiyet'in ilanı ve sonrasında meclisin kapatılması nedeniyle otuz yıl gibi uzun bir sürenin siyasî tecrübe yaşanmadan geçirilmesi, seçim, parti, demokratik tartışma kültürü gibi gelişmelerin toplumda yerleşerek normalleşebilmesine zaman ve zemin bırakmamıştır. Bunun sonucu merkezîyetçi - adem-i merkezîyetçi, İttihatçı-Ahrarcı/Hürriyet ve İtilafçı şeklinde ayrışmalar yaşanmış, siyasî yaşam karşılıklı gruplarda yer alanların birbirlerini çeşitli yolsuzluk, yetersizlik, kötü idarecilik ve baskıcılık gibi tutum ve davranışlarla suçlamasına, ayrışmanın daha da derinleşmesine sebep olmuştur. Kısacası seçimler zaten belirsizlik ve büyük bir karmaşa içerisinde bulunan Osmanlı Devleti ve toplumunu, karşılıklı ithamlar ve artan siyasî gerilimlerle olumsuz yönde etkilemiş, ayrılıkları derinleştirmiştir.

Seçimlere yönelik şu tespitlerin yapılması da mümkündür. 1912 seçimlerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup önemli isimlerden Hacı Adil Bey'in Dâhiliye, Talat Bey'in Posta ve Telgraf, Cavit Bey'in Nafia Nazırları olarak hükûmette yer almaları, bu cemiyete ciddi bir siyasî

⁶³ *Trabzon'da Meşveret*, No:384, 23 Mayıs 1328 (5 Haziran 1912); No:381, 12 Mayıs 1328 (25 Mayıs 1912). İstifalar için ayrıca bkz. *Hadim-i Millet*, No: 7, 1 Nisan 1328 (14 Nisan 1912); Ayhan Yüksel, *Doğu Karadeniz'de Bir Kıyı Kasabası Keşap*, Keşap Belediyesi, İstanbul 2014, s. 38.

üstünlük kazandırmıştı. İttihat ve Terakki elde ettiği bu gücü kullanmaktan çekinmedi. Basın ve toplantı özgürlüğünü kısıtlayıcı tedbirler alarak vali, kaymakam ve mutasarrıfları kendisiyle çalışmaya mecbur etti. Diğer taraftan Cemiyet, kamuoyunda oluşturduğu “vatan kurtarıcı” kimliğiyle taşrada da örgütlenerek gücünü pekiştirdi. Sahip veya kontrol ettikleri çok sayıdaki gazetelerle İtilafçılar aleyhine yoğun bir eleştiri kampanyası başlatarak geniş kitleleri etkilemeye çalıştı. Seçim kampanyalarında vatanseverlik duyguları ön plana çıkarıldı. Cemiyetin Meşrutiyet’i getirmiş olmasına vurgu yapıldı. Sonuç olarak İttihatçıların siyaset anlayışında, ne olursa olsun iktidarda kalma ve gerektiğinde devlet imkânlarını Cemiyetin başarısı için kullanma fikri öne çıktı.

İttihatçıların yukarıda bahsedilen etkinliğine karşılık İtilafçılar da propagandalarını yürütebilmek için basından faydalandı. Gerek seçim öncesinde var olan İttihatçılara muhalif gazetelerle, gerekse kimi gazete kapatmalarına karşı alınan yeni gazete imtiyazlarıyla basından yararlanmaya çalışıldı. Ancak İtilafçıların, İttihatçılar gibi belli bir ideoloji etrafında toplanabilmesi kolay değildi. Zira Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İttihatçı yönetimden hoşnut olmayan ya da beklentilerine karşılık bulamayan kesimlerin bir araya gelmesiyle kurulmuş bir partiydi. Dolayısıyla bünyesinde hemen her görüşten insan mevcuttu ve bu durum belirli bir ideoloji oluşturmalarına engel olmaktaydı. Bu handikapları nedeniyle propagandalarında kullandıkları yegâne buluşma noktası İttihatçı karşıtlığı olmuştur. Oysa bu açıdan bakıldığında, içinde farklı görüşe mensup olanlar bulunsa da İttihat ve Terakki daha belirgin ideolojik bir yapıya ve birlikte hareket edebilme kabiliyetine sahipti. Buna karşın İtilafçılar siyasi farklılığını, İttihatçıların Türkçülüğe kaydığını belirterek buna karşı Osmanlıcılığı ve adem-i merkeziyet anlayışını savunmasıyla siyasetini rakibinden ayırabildi.

Yukarıda bahsedilen ve tespitlerin yapıldığı siyasî çatışmanın en somut örneklerinden biri de Trabzon’da Meşveret gazetesi ile Tarık gazetesi üzerinden 1912 seçimlerinde Trabzon’da yaşanmıştır. Taraflar karşılıklı suçlamalarla meclisli bir yapının gereği olan demokratik seçme ve seçilme özgürlüğünün kötü bir örneği verilmiştir. İktidar-muhalefet ilişkisi normal bir siyasî rekabetin dışına çıkmıştır. Hatta Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın kuruluşu Trabzon’da da faaliyete geçmesiyle buradaki gelişmeleri dikkate alan İttihat ve Terakki Cemiyeti, Cavid Bey’i, içinde Trabzon’un da olduğu bir yurt gezisine göndermiştir. Öyle ki iktidar gücünü elinde bulunduran İttihat ve Terakki Cemiyeti, kendi kontrolündeki sivil ve askeri bürokrasiyi de kullanarak seçimleri domine etmiş, Tunaya’nın belirttiği gibi şekil bakımından demokratik görünse de ruh bakımından demokratik olmayan bir süreç yaşanmıştır.

KAYNAKLAR

1. Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti. Siyasi Kalemi, 91/2/-1.

2. Süreli Yayınlar

Envar-ı Vicdan Dergisi

Giresun Gazetesi

Hâdim-i Millet Gazetesi

Tanin Gazetesi

Tarık Gazetesi

Trabzon'da Meşveret Gazetesi

3. Kitap ve Makaleler

AHMAD, Feroz-RUSTOW, Dankwart A. (1976), “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918”, *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S: 4-5, s. 245-284.

AHMAD, Feroz, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010.

AKBAL, İsmail, *Milli Mücadele Döneminde Trabzon'da Muhalefet*, Serander Yayınları, Trabzon 2008.

AKSOY, Volkan, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Trabzon 2014.

AKŞİN, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Yayınları, Ankara 2006.

ALAP, Cevdet, *Bir Ömür Bir Şehir*, Haz. Hikmet Aksoy, Trabzon Gazeteciler Cemiyeti, Trabzon 2011.

ALBAYRAK, Hüseyin, *Trabzon Basın Tarihi*, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, Ankara 1994.

ALKAN, Mehmet Ö., “1908 Seçimleri ya da 1324 İntihabı”, *Tarık Zafer Tunaya Anısına Yadigâr-ı Meşrutiyet*, Haz. Mehmet Ö. Alkan, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2010, s. 93-116.

ATATÜRK, M. Kemal, *Nutuk*, C: 1, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1969.

BAL, Mehmet Akif, *Trabzonlu Ünlü Simalar ve Trabzon'un Ünlü Aileleri*, Çatı Yayınları, İstanbul 2007.

BİRİNCİ, Ali, “Hürriyet ve İtilâf Fırkası”, *Tarih ve Toplum*, C: 7, S: 273, (1987), s. 273-280.

_____, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.

BOURA, Katerina, “II. Meşrutiyet Döneminde Mebus Seçimleri Rum Mebuslar (1908-1918)”, *Toplumsal Tarih*, S: 56, (1998), s. 22-29.

ÇADIRCI, Musa “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C: 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 210-230.

ÇELİK, Recep, *Trabzon'da Siyasi Hayat (1920-1950)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Trabzon 2013.

ÇİÇEK, Rahmi. “Feyz Gazetesine Göre Trabzon’da 1908 Seçimleri”, *Akademik Yorum*, No: 2, (1992), s. 42-44.

_____, “Osmanlı Taşra Kenti Trabzon’da Siyaset (1908-1914)”, *Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu Bildirileri, (8-10 Nisan 1999)*, İzmir 2000, s. 535-557.

DEMİR, Fevzi, *Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*, İmge Kitabevi, Ankara 2007.

DERVİŞ KAPTANZADE ALİ NECATİ, *İttihad’ın İç Yüzü Cinayat-ı İttihadiyeden Bir Nebze 1912 Yılında Yolsuzluk, Baskı ve Hukuk Mücadelesi*, Haz. Kudret Emiroğlu, Heyamola Yayınları, İstanbul 2010.

EMİROĞLU, Kudret, “Maliye Nazırı Cavit Bey’in Trabzon Gezisi (1911)”, *Trabzon*, S: 4, Ankara 1990, s. 53-59.

_____, “Trabzon’da Sopalı Seçimler-1912” *Tarih ve Toplum*, C: 17, S. 97, (1992), s. 41-46.

ERASLAN, Cezmi ve Olgun, Kenan, *Osmanlı Devleti’nde Meşrutiyet ve Parlamento*, 3F Yayınevi Yayınları, İstanbul 2006, s. 70-72.

GÜNEŞ, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, TBMM Vakfı, Ankara 1997.

KAYALI, Kurtuluş, “Hürriyet ve İtilaf”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C: 5-6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1436-1444.

KERİMOĞLU, Hasan Taner, *İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914*, Libra Yayınları, İstanbul 2009.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre:1, İçtima Sene:4, C: 2, 3 Kânunuevvel 1327/16 Aralık 1911.

OLGUN, Kenan, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı’nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, ATAM, Ankara 2008.

_____, “Osmanlı Meclis-i Mebusanı’nda Ara Seçimler (1908-1912 Dönemi)”, *ATAM Dergisi*, S: 82, s. 1-24.

ORTAYLI, İlber, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C: 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 231-244.

ŞAKİR, Ziya, *Hürriyet ve İtilaf Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı, Nasıl Battı*, Haz. Serkan Erdal, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2011.

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi*, C: 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

_____, *Türkiye’de Siyasal Partiler-İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C: 3, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923, Haz. Fahri Coker, C: III, TBMM Vakfı, Ankara 1995.

USTA, Veysel, “Trabzon Metropolit Hrisantos’un Paris Konferansı’na Sunduğu Muhtıranın Tenkidi”, *Turkish Studies*, 6/2 (2011), s. 971-982.

YÜKSEL, Ayhan, *Doğu Karadeniz’de Bir Kıyı Kasabası Keşap*, Keşap Belediyesi, İstanbul 2014.

